

KLEIO

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN STAATSRICHTING IN NEDERLAND

DYNAMIEK EN STAGNATIE IN DE REPUBLIEK

NR 8 | DECEMBER 2010 | JAARGANG 51

'MATROOSJE VECHT

LICHT MEE'

LIEDEREN VAN DE VOC

OVER DE TOEKOMST

VAN HET CE

GESCHIEDENIS

WAT KOST EEN MENS?

**De republiek
en de slavernij**

Maas van Egdom

voorzitter
(website, CvE, contactpersoon
VGN-reizen)
Serenadestraat 19
2402 JD Alphen a/d Rijn
Tel. 0172 - 415 071
mvanegdom@ziggo.nl

Maud Knook

penningmeester
Ertskade 133
1019 ED Amsterdam
Tel. 020 - 418 55 10
piketknook@planet.nl

Wendy Hinke-Michels

secretaris
(commissie VAVO en havo/
vwo)
Anninksweg 72
7557 AH Hengelo
Tel. 074 - 242 96 86
mwhinke@hotmail.com

Ton van der Schans

(commissie Pabo, canon, LEMM)
Spoorstraat 38
2411 EG Bodegraven
Tel. 0172 - 617 337
a.a.vanderschans@
driestar-educatief.nl

Marcel Nonhebel

(didactiekcommissie)
Archimedesstraat 117
2517 RT Den Haag
Tel. 070 - 360 32 05
06 - 518 31 687
m.nonhebel@casema.nl

Martin Bezemer

(commissie vmbo)
Burg. van Oordtstraat 16
3851 JT Ermelo
Tel. 0341 - 556 240
mbezemer@groevenbeek.nl

Vincent Loth

(KNHG, VVVO)
Heydenrijkstraat 100
6521 LS Nijmegen
024 - 323 32 12
v.c.loth@xmsnet.nl

Berichten voor de VGN Bestuur kunt u mailen of opsturen aan de secretaris, Wendy Hinke. Kleio is het blad van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis. Wilt u lid worden? Aanmelding is mogelijk via de VGN-site.

VGN giro: 128701 t.n.v.
penningmeester VGN Stiens

Website: www.vgnkleio.nl

Joke Noordstrand

hoofdredacteur
Lorentzplein 18
2012 HG Haarlem
Tel. 023 - 532 99 04
j.noordstrand@worldmail.nl

Hans Pols

secretaris
Van Aerssenstraat 140
2582 JT Den Haag
Tel. 070 - 350 13 80
j.pols@penta.nl

Daan Schuijt

Sara Knipscheerstraat 48
2331 SK Leiden
Tel. 071 - 572 79 82
d.schuijt@fioretti.nl

Ramses Peters

Stieltjesstraat 35
6511 AJ Nijmegen
Tel. 06 - 14 31 86 09
ramsespeters@gmail.com

Robert Boonstra

Blokstraat 40
8012 AZ Zwolle
Tel. 06 - 142 83 807
re.boonstra@windesheim.nl

Ger van der Drift

Bouwlust 193
3162 SB Rhoon
Tel. 010 - 481 22 43
g.vanderdrift@penta.nl

Anny Hartgerink

Aa-park 10
8032 CS Zwolle
Tel. 038 - 453 35 13
a.hartgerink-deleeuw@
planet.nl

Juul Lelieveld

eindredacteur
Kastanjelaan 4
6533 BD Nijmegen
Tel. 024 - 360 22 83
redactie@juul.nl

Nicole van der Steen

Keltenoord 60
3079 ZG Rotterdam
010 - 483 67 44
meksteen@planet.nl

Ben Vriesema

Saturnusstraat 7
2024 GH Haarlem
023 - 525 12 50
beninhaarlem@hotmail.com

Kleio is een uitgave van de VGN

Uitgeverij School BV
Opmaak: FIZZ reclame +
communicatie
Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel

ISSN 0165-6449

Kopij voor de Kleiokrante kunt u
sturen naar redactie@vgnkleio.nl.
Neem voor informatie over adverteren
in Kleio contact op met Joke Noord-
strand a.i.

COLOFON

Contributies 2010

• Salaris t/m LB6	€ 60,-
• Salaris vanaf LB7	€ 70,-
• Docent met drie of meer vakken	€ 45,-
• Baan van minder dan 0,6 fte	€ 50,-
• Kennismakingslid (alleen voor studenten)	€ 35,-
• Buitengewone leden, pensioen, VUT	€ 55,-
• Partnerlidmaatschap	€ 80,-
Abonnement:	
• Binnenland	€ 71,-
• Buitenland, Europa	€ 75,-
• Buitenland, overig	€ 85,-
• Losse nummers	€ 12,-
incl. verzendkosten	

Leden- en abonnementenadministratie

Administratiekantoor	Tel 058 - 257 54 47
H. Adema,	Fax 058 - 257 39 99
Aldlansdyk 50	henk_adema@hotmail.com
9051 DH Stiens	

VAN DE REDACTIE

In dit nummer veel aandacht voor de eindexamens geschiedenis. Er is een brede veldraadpleging geweest over het nieuwe examenprogramma havo/vwo. Het LEMM doet verslag over de resultaten van die raadpleging en het VGN-bestuur heeft als reactie hierop een aantal aanbevelingen geformuleerd. Daarnaast rapporteren de Vmbo-commissie VGN en de Havo/vwo-commissie VGN over de huidige stand van zaken rond de examens. Arie Wilschut beschrijft voorts uitgebreid wat docenten en leerlingen vinden van het pilotexamen nieuwe stijl. Tot slot verhalen Stefan Boom en Huub Kurstjens van het Cito over de geschiedenisexamens 2010 voor vmbo, havo en vwo.

En dan aandacht voor de zeventiende

eeuw. Daan Schuijt beschrijft hoe je leerlingen via VOC-liederen het leven bij de compagnie kunt laten zien. Oscar Gelderblom en Ruben Schalk hebben een mooie praktische les over geld in de Gouden Eeuw gemaakt. Inclusief download.

Anny Hartgerink interviewt Luc Panhuysen over de wederdopers, 1672 en nog veel meer.

Alex van Stipriaan verhaalt over de Republiek en de slavernij en Michel Reinders beschrijft de moord op de gebroeders De Witt.

Elise van Nederveen Meerkerk doet tot slot verslag van de sociale en economische positie van vrouwen in de Republiek. Veel leesplezier!

Joke Noordstrand

4

'Het is te veel en te weinig tegelijk'

De VGN-veldraadpleging CE geschiedenis havo/vwo

CARLA VAN BOXTEL, JANNET VAN DRIE EN MARC KROPAN

10

Het examen geschiedenis nieuwe stijl

Wat vinden leerlingen en pilotdocenten ervan?

ARIE WILSCHUT

24

Van varen en vechten

Liederen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie

DAAN SCHUIJT

34

Wat kost een mens?

De Republiek en de slavernij

ALEX VAN STIPRIAAN

39

Het ware gezicht van de moorddadige Oranjemassa

Pamfletten en moord in het Rampjaar 1672

MICHEL REINDERS

44

Vrije vrouwen?

**De sociale en economische positie van vrouwen
in de Republiek**

ELISE VAN NEDERVEEN MEERKERK

EN VERDER

7	VGN nieuws: aanbevelingen bestuur
15	VGN Vmbo-commissie
16	Examenbespreking Cito havo / vwo
19	Examenbespreking Cito vmbo
28	Interview met Luc Panhuysen
31	Les over geld in de gouden eeuw
50	Boeken
51	Recensies
56	Kleiokrant

'Het is te veel en te weinig tegelijk'

DE VGN-VELDRAADPLEGING CENTRALE EXAMINERING GESCHIEDENIS HAVO EN VWO

Wat vinden docenten de gewenste vorm van centrale examinering van het examenprogramma geschiedenis voor de Tweede Fase? Deze vraag diende als uitgangspunt voor de veldraadpleging die het Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken in opdracht van de VGN heeft uitgevoerd. Hiertoe is een digitale enquête ontwikkeld voor havo- en vwo-docenten, waarin gevraagd werd naar hun ervaringen met het nieuwe examenprogramma en hun mening over een nieuw centraal examen. De uitkomsten worden hier gerapporteerd.

► Rapport pilotproject CHMV-examen geschiedenis havo: 'Geschiedenis examineren' (2006). Te downloaden op www.ivgd.nl (zie 'publicaties').

► Dit rapport is bij het schrijven van dit artikel nog niet verschenen. Het zal te vinden zijn op de website van het ivgd (www.ivgd.nl; zie 'publicaties').

► Het rapport van de syllabuscommissie staat op: www.cve.nl, ga naar 'centrale examens VO', dan naar 'vakvernieuwingen', klik vervolgens op 'geschiedenis'.

► SLO enquête van Albert van de Kaap: www.slo.nl/voorgezet/tweedefase/vakken/geschiedenis

Per 1 augustus 2007 is de Tweede Fase vernieuwd en kreeg het vak geschiedenis een geheel nieuw eind-examenprogramma op basis van het advies van de Commissie Historisch Maatschappelijke Vorming (2001). In 2006 werd op acht scholen het eerste pilotexamen havo afgenomen. Dit examen en het voortraject op de pilotscholen is geëvalueerd¹. De belangrijkste conclusie

aan niets te zien in invoering van oriëntatiekennis als onderwerp voor het centraal examen. Velen vrezen een gebrek aan diepgang op het examen. Om het ministerie te kunnen adviseren over de gewenste vorm van het centraal examen geschiedenis heeft de VGN besloten een veldraadpleging te houden, in de vorm van een digitale enquête. Centrale vraag voor

'Ruim de helft vindt dat leerlingen voldoende niveau bereiken in historisch denken en redeneren'

van dit rapport is dat een centraal examen op basis van domein A en B mogelijk is als er aan een aantal voorwaarden wordt voldaan. Zo is onder andere geadviseerd een pilot te organiseren voor het vwo. Deze is gestart in 2007 in 4-vwo, op dezelfde acht pilotscholen. Het rapport van deze evaluatie zou medio oktober 2010² verschijnen. De door de CEVO ingestelde syllabuscommissie kwam in 2008 tot de conclusie dat het niet in de aard van domein B ligt om er een toelichting bij te maken die de leerstof uitbreidt of de vrijheid van docenten en kandidaten om eigen concrete invullingen te kiezen beperkt³. Uit een enquête van de SLO blijkt dat een kleine meerderheid van de docenten tevreden tot zeer tevreden is over het nieuwe programma⁴. Wel wordt er tijdgebrek ervaren, met name op de havo. Tegelijkertijd geeft echter ook een kleine meerderheid

deze veldraadpleging luidde: welke vorm van centrale examinering (CE) past het beste bij het examenprogramma geschiedenis voor de Tweede Fase?

Profiel van de respondenten

De digitale enquête kon worden ingevuld van juni tot september 2010, via een link op de website van de VGN. Op de website werden docenten uitgenodigd de enquête in te vullen, daarnaast is een mailing uitgegaan naar VGN-leden, 592 docenten (gericht aan de sectie geschiedenis) en 43 opleiders geschiedenis. Ongeveer 280 personen hebben de vragenlijst ingevuld, waarvan 265 personen de enquête volledig hebben ingevuld. Veel vragen waren alleen voor of havo- of vwo-docenten, waardoor niet alle docenten alle vragen hoefden te beantwoorden.

Carla van Boxtel, Jannet van Drie en Marc Kropman zijn medewerkers van de lerarenopleiding van de UvA en het Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken / Instituut voor Geschiedenisdidactiek.

De meeste respondenten zijn lid van de VGN (72%). Bijna de helft (45%) is 50 jaar of ouder en de meesten zijn dan ook 20 jaar of langer werkzaam als geschiedenisdocent. Relatief weinig jonge docenten hebben gereageerd; maar 7 procent is tussen de 20 en 30 jaar. Dit komt niet overeen met het patroon van de leeftijdsopbouw van het totale VGN-ledenbestand; van de leden is 64 procent onder de 40 jaar. Ook de verdeling man/vrouw is scheef: 68 procent is man en 32 procent vrouw. 61 procent geeft les op havo en vwo, de rest alleen op havo of vwo. Dertien docenten (4%) geven les op een pilotschool voor het nieuwe examen geschiedenis. Ruim de helft van de respondenten heeft 250 tot 300 minuten lestijd per week in de examenklassen 4 en 5-havo, de anderen zitten daar bijna allemaal onder. Op het vwo heeft ruim de helft 400 tot 500 minuten voor 4, 5 en 6-vwo. De anderen hebben bijna allemaal minder dan 400 minuten lestijd. Bijna de helft (45%) van de respondenten heeft deelgenomen aan nascholing ten behoeve van het nieuwe examenprogramma en 66 procent heeft kennis genomen van het pilotexamen vwo 2010.

Ervaringen met het examenprogramma

Op het havo vindt de helft (52%) van de respondenten het programma te overladen en heeft daarvoor (nog) geen bevredigende oplossingen gevonden. Bijna de helft van de respondenten vindt dat havo-leerlingen voldoende inzicht in historische processen bereiken. Ze zijn het echter minder eens met de beweringen dat ze genoeg diepgang kunnen bereiken (60% mee oneens - helemaal mee oneens). Over het bereiken van voldoende niveau in historisch denken en redeneren zijn de meningen verdeeld. Op het vwo is de ervaring van overladenheid minder aanwezig. Bijna een derde vindt het programma te vol, waarvoor de helft een bevredigende oplossing heeft gevonden en de andere helft (nog) niet. De meeste docenten vinden dat vwo-leerlingen genoeg inzicht in historische processen bereiken. Ook vindt ruim de helft dat leerlingen voldoende niveau bereiken in historisch denken en redeneren. Minder positief is men over de

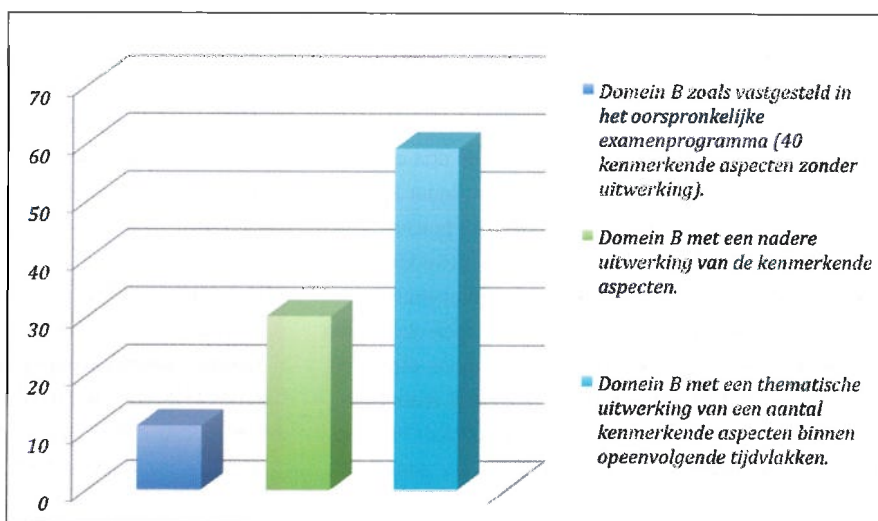
Drie varianten voor het examen geschiedenis zoals voorgesteld in de enquête.

- 1: Domein B (tien tijdvakken met kenmerkende aspecten) zoals nu geformuleerd in het examenprogramma en getoetst op de pilotscholen. Het gaat bij deze optie om een beschrijving van kenmerkende aspecten zonder nadere specificatie of toelichting.
- 2: Een 'aankleding' van de kenmerkende aspecten waarbij een niveauverschil tussen havo en vwo wordt aangebracht.
- 3: Toetsing van domein B plus toetsing van een thematische uitwerking van een aantal kenmerkende aspecten. Domein B wordt CE, maar tweejaarlijks worden twee tijdvakken aangewezen voor 'verdikking' of nadere explicitering in de syllabus (maar niet de domeinen van prehistorie en oudheid).

aandacht voor wereldgeschiedenis en het bereiken van diepgang. Als men het programma als overladen ervaart, heeft dat volgens de respondenten vooral te maken met het aantal beschikbare contacturen, de gebrekkige voor-kennis die leerlingen meenemen vanuit de onderbouw en de hoeveelheid informatie in de methode.

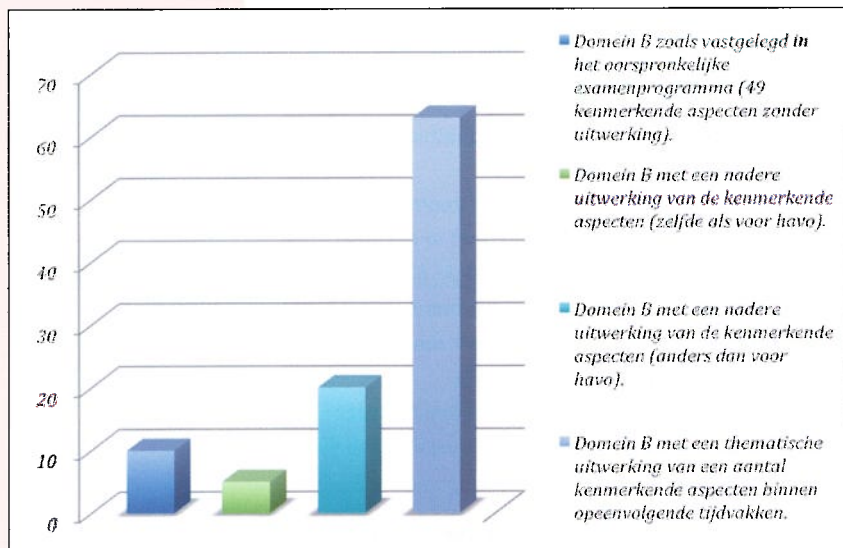
Keuze uit drie varianten CE

Er werden in de enquête drie opties voorgelegd voor toetsing van domein B op het centraal examen, zie figuur 1. Voor de havo vindt 20 procent van de docenten dat domein B zoals nu omschreven in het examenprogramma op het CE getoetst kan worden (optie 1). Voor vwo is dat een vergelijkbaar deel: 19 procent. Iets meer dan de helft van de respondenten is voor spe-

Figuur 1: de drie varianten voor het nieuwe examen.

Figuur 2. Resultaten uitgedrukt in percentages op de vraag: 'Alles overwegend zou mijn voorkeur voor havo uitgaan naar een Centraal Examen waarbij het uitgangspunt is: ...'

△
Figuur 3. Resultaten uitgedrukt in percentages op de vraag: 'Alles overwegend zou mijn voorkeur voor vwo uitgaan naar een Centraal Examen waarbij het uitgangspunt is: ...'

cificatie van de kenmerkende aspecten (optie 2). Die zou er volgens de respondenten voor zorgen dat het voor leerlingen duidelijker is wat geleerd moet worden, doet meer recht aan wat leerlingen geleerd hebben en maakt het programma voor docenten uitvoerbaar. Bijna driekwart vindt een afwijkende specificatie voor vwo wenselijk of zeer wenselijk. Vervolgens is optie 3 voorgelegd: een uitwerking van een aantal kenmerkende aspecten in een tweejaarlijks wisselend thema dat in het centraal examen wordt getoetst naast de rest van de kenmerkende aspecten. Iets meer dan de helft van de respondenten is voor deze optie. Opvallend is dat de dertien docenten die les geven op een pilotschool voor havo bijna allemaal de voorkeur geven aan een centraal examen waarbij domein B zoals vastgelegd in het oorspronkelijke programma uitgangspunt is, terwijl voor vwo vijf pilotdocenten voor een specificatie van kenmerkende aspecten zijn en vier de voorkeur geven

'We moeten voorzichtig zijn met generaliseren'

aan domein B met een thematische uitwerking van kenmerkende aspecten.

Aan het einde van de enquête werd de deelnemers gevraagd zich uit te spreken voor een van de drie opties. De resultaten voor havo zijn te vinden in figuur 2, voor het vwo in figuur 3. Voor de havo kiest 58 procent voor optie 3: Domein B met een thematische uitwerking van een aantal kenmerkende aspecten binnen opeenvolgende tijdvakken. 29 Procent kiest voor optie 2: Domein B met nadere uitwerking van de kenmerkende aspecten. En 12 procent kiest voor optie 1: Domein B zoals vastgelegd in het oorspronkelijke programma. Voor het vwo is het beeld hetzelfde: 66 procent kiest voor domein B met thematische uitwerking; 25 procent voor domein

B met nadere uitwerking (voorkeur heeft dan wel een specifieke uitwerking op vwo-niveau) en 8 procent kiest voor het domein B zonder nadere uitwerking.

Conclusies

Veel docenten ervaren het examenprogramma op havo als overladen. Voor vwo is de zorg vooral dat een centrale examinering van domein B te weinig diepgang zal hebben. Het is dus 'te veel en te weinig tegelijk', zoals één van de respondenten verzuchtte. Uit de resultaten kan worden geconcludeerd dat optie 1 weinig aanhangers kent, zowel voor havo als voor vwo. Over wat dan wel wenselijk is, zijn de meningen vooral voor de havo verdeeld. Wanneer in de enquête de optie van een thematische uitwerking (optie 3) nog niet is voorgelegd, kiest iets meer dan de helft van de respondenten voor optie 2 (uitwerking van kenmerkende aspecten). Wanneer daarna gevraagd wordt om een keuze tussen de 3 opties te maken, kiest iets meer dan de helft voor de optie met thematische uitwerking, en een derde kiest voor specificatie van de kenmerkende aspecten (optie 2). Over de wenselijke vorm van centraal examen voor het vwo is men meer eensgezind: 66 procent is voor domein B met thematische uitwerking, een kwart is voor specificatie van de kenmerkende aspecten. Dit lijkt een duidelijke uitslag, maar toch moeten we voorzichtig zijn bij het generaliseren van deze uitkomsten. Allereerst is de groep deelnemende docenten zoals gezegd niet representatief qua leeftijd en qua sekse. Een vergelijking tussen de meningen van jongere en oudere docenten laat zien dat jongere docenten minder massaal kiezen voor domein B met een thematische uitwerking (optie 3) en relatief meer dan de oudere docenten kiezen voor domein B met een nadere uitwerking van de kenmerkende aspecten (optie 2). De uitdaging lijkt op basis van de resultaten van deze veldraadpleging vooral gelegen in het vinden van een vorm van centrale examinering die voldoende recht blijft doen aan het idee van oriëntatiekennis, voldoende ruimte biedt voor het aanleren van historische denk- en redeneerwijzen, voldoende diepgang biedt aan vwo en tegelijk het probleem van overladenheid in havo vermindert.

Het complete rapport is te vinden op de website van de VGN en de website van het Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken / IVGD. www.vgnkleio.nl, klik op 'onderwijs' en dan op 'examens' en www.ivgd.nl

Nadere invulling van domein B én A

AANBEVELINGEN VGN-BESTUUR NAAR AANLEIDING VAN DE VELDRAADPLEGING

Het VGN Bestuur heeft met belangstelling kennis genomen van het verslag van de veldraadpleging en toont zich tevreden met de heldere analyses zoals verwoord door Carla van Boxtel en Marc Kropman van het Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken (LEMM).

De conclusie van het rapport toont duidelijk aan dat veel geschiedenisdocenten bedenkingen hebben tegen een CE op basis van Domein B zoals vastgelegd in het oorspronkelijke examenprogramma. De bezwaren richten zich vooral op de te beperkte omschrijving van de 49 kenmerkende aspecten bij de 10 tijdvakken, waardoor zowel docenten als leerlingen, maar ook examenmakers te weinig houvast wordt geboden (deze kritiekpunten komen overigens niet alleen in de enquête naar voren, maar worden ook verwoord bij evaluaties van de pilotexamens). Oplossingen voor dit probleem worden vooral gezocht in een *nadere explicitering* van de kenmerkende aspecten. Met zo'n nadere explicitering zijn evenwel nog nauwelijks ervaringen opgedaan. Met als logisch gevolg dat de meningen over vormen van uitwerking hiervan nogal verschillen. Het VGN-bestuur komt op basis van de enquête-uitslag en na weging van andere evaluaties tot een aantal aanbevelingen. Hierbij willen wij nadrukkelijk

onderscheid maken tussen havo en vwo.

Het CE havo

Nadere uitwerking van kenmerkende aspecten krijgt vorm zoals ter illustratie weergegeven in de kadertekst (de voorbeelden zijn afkomstig van de projectleiding van de pilot en zijn ook in vergelijkbare voorbeelden terug te vinden in de kennisbasis Geschiedenis voor de lerarenopleidingen). Het CvE zou een syllabuscommissie moeten installeren met een hiertoe strekkende opdracht. Wat ons betreft is het (nog) niet nodig om naast de specificaties bij elk kenmerkend aspect tevens een uitvoerige lijst (begrippenkader) te ontwikkelen van concrete historische feiten, gebeurtenissen en personen. Pas indien na verloop van tijd blijkt dat zo'n begrippenkader gewenst is kan hiertoe worden besloten. Dat zou dan plaats kunnen vinden als 'klein onderhoud' van het examenprogramma. Het ligt voor de hand dat nadere uitwerking zoals hier voorgesteld leidt tot verzwaring van de stofomvang voor het CE. Dit kan

worden gecompenseerd door niet het volledige Domein B als uitgangspunt te nemen voor het CE en een deel te verplaatsen naar het schoolexamen (SE). We denken hierbij aan de tijdvakken 1, 2 en mogelijk 3. Hierdoor kan tegemoet gekomen worden aan de in de veldraadpleging vaak geuite klacht over de overladenheid in het havo-programma.

Vooralsnog kiest de VGN niet voor een thematische uitwerking van enkele kenmerkende aspecten en/of enkele tijdvakken. Uit de enquête blijkt dat thematische uitwerking door een substantieel aantal respondenten wordt gezien als een mogelijke oplossing, maar ons inziens kleven hieraan toch enkele nadelen.

We noemen die nadelen in willekeurige volgorde:

1. Om uiteindelijk de meeste tijdvakken en kenmerkende aspecten aan bod te laten komen, zou gekozen moeten worden voor een tweejaarlijks wisselend thema met de hieruit voortvloeiende werkzaamheden (syllabuscommissies, uitgave themakaternen, nascholingen,

Voorbeeld van een nadere explicitering van de kenmerkende aspecten bij tijdvak 9

Het **vetgedrukte** onderscheidt het programma van het vwo van dat van het havo.

Kenmerkend aspect	havo/vwo
	De kandidaten kunnen voorbeelden geven van en/of voorbeelden herkennen van:
De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie	• massaorganisaties als uiting van toenemende politieke betrokkenheid van de bevolking en democratisering van de samenleving; • moderne communicatiemiddelen als gevolg van technologische ontwikkelingen; • de functie van propaganda in moderne samenlevingen; • extra vwo: het verband tussen industrialisatie, democratisering en opkomst van ideologieën in de negentiende eeuw en de groei van massabewegingen in de eerste helft van de twintigste eeuw.
Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme / nationaalsocialisme	• kenmerken van totalitaire ideologieën; • kenmerken van het communisme; • kenmerken van het fascisme en nationaalsocialisme; • het communistische regime in de Sovjet-Unie; • het nationaalsocialistische regime in Duitsland; • extra vwo: verschillen tussen een totalitaire dictatuur en een absolutistische of autocratische staatsvorm; • de discussie over factoren die het tot stand komen van totalitaire staten bevorderen of tegengaan.
De crisis van het wereldkapitalisme	• oorzaken van de crisis van het wereldkapitalisme in de periode tussen de wereldoorlogen; • sociale en economische gevolgen van de economische crisis; • extra vwo: verschillende visies op het bestrijden van de gevolgen van de economische crisis.
Het voeren van twee wereldoorlogen	• oorzaken van de Eerste Wereldoorlog; • het verloop van de Eerste Wereldoorlog; • oorzaken van de Tweede Wereldoorlog; • het verloop van de Tweede Wereldoorlog; • extra vwo: de discussie over de onvermijdelijkheid van de Tweede Wereldoorlog als gevolg van de uitkomst van de Eerste Wereldoorlog.
Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden	• opvattingen over verschillen in rassen en de sociale en politieke gevolgen daarvan; • ontwikkelingen in de jodenvervolgung door het nationaalsocialisme, uitmondend in de 'Endlösung'.
De Duitse bezetting van Nederland	• collaboratie, verzet en accommodatie van de Nederlandse bevolking; • vervolging en vernietiging van de joden.
Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering	• het begrip 'totale oorlog'; • het schaalniveau van de vernietiging in vergelijking met eerdere oorlogen (o.a. luchtbombardementen); • het gebruik van kernwapens op het eind van de Tweede Wereldoorlog.
Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme	• factoren waardoor het nationalistische verzet gestimuleerd werd; • reacties van koloniale overheden op het nationalistische verzet; • extra vwo: verschillende vormen van nationalistisch verzet; • het verband tussen een 'ethische' koloniale politiek en het opkomen van verzet als gevolg daarvan.

steeds terugkerende her-programmering van PTA's, enzovoort).

2. Met een thematische uitwerking neemt de stof voor het CE fors in omvang toe. Compensatie kan worden gevonden in het weghalen van 1 van de 2 thema's uit domein C (SE). Direct gevolg hiervan is dat er nog maar een vrij te kiezen thematisch onderwerp resteert voor het SE. Het feit dat bij een CE over domein B de twee thema's onderdeel uitmaken van het SE biedt scholen creatieve mogelijkheden om oplossingen te vinden voor overbelasting in het geschiedenisprogramma. Dit kan door bijvoorbeeld thema's te gebruiken voor een meer efficiënte programmering (thema's als aansluiting op respectievelijk verdieping van bepaalde tijdvakken en kenmerkende aspecten). Daarnaast bieden nu juist de twee thema's ruimte aan scholen voor een eigen invulling (praktische opdrachten, projecten binnen profielen, regionale invulling, niet-Europese geschiedenis, enzovoort).
3. Een tweejaarlijks wisselende thematische uitwerking kan leiden tot ongelijke kansen tussen een eerste en tweede cohort eindexamenleerlingen. Met één thematische verdikking werkt immers de dakpanconstructie niet meer, zoals tot voor kort gebruikelijk bij de examinering van twee thema's uit domein C.

Het CE vwo

Ook wat betreft het vwo-examen klinkt uit de veldraadpleging een duidelijke roep om precisering van de kenmerkende aspecten met daaraan gekoppeld een uitgesproken zorg ten aanzien van het niveau van de centrale examens over

Domein B. Nog sterker dan bij de havo wordt hier door respondenten de wens uitgesproken om een deel van Domein B te voorzien van een thematische invulling. Hoewel de nadelen anders dan bij havo minder zijn, het tweede bezwaar valt immers weg vanwege het grotere aantal thema's uit Domein C, komt ook hier het bezwaar van de periodieke wijzigingen middels een aangepaste syllabus naar voren.

Het VGN-bestuur stelt voor om de nadere invulling van de kenmerkende aspecten op twee manieren vorm te geven. Allereerst wordt een historisch inhoudelijke precisering per kenmerkend aspect geformuleerd die extra verdiepende onderdelen toevoegt, naast de voor havo geformuleerde uitwerkingen. Voorbeelden hiervan vindt u op pagina 12.

Daarnaast zien we mogelijkheden om duidelijke verdieping in de examenstof aan te brengen door veel meer in details uitgewerkte aspecten van Domein A te gebruiken. Op deze wijze – ook weer uitgewerkt in een syllabus – kunnen we beschikken over meer geschiedtheoretische invalshoeken bij de kenmerkende aspecten. Hierbij valt te denken aan voorbeelden van historisch denken en redeneren, causale verbanden leggen tussen kenmerkende aspecten uit verschillende tijdvakken, verschillende soorten historische veranderingen van langere of kortere duur kunnen onderscheiden. Dergelijke aspecten worden wel benoemd in domein A van het examenprogramma, maar leiden een nogal zweverig bestaan onder de paraplu van het 'historisch besef'. Voor examenmakers is het een niet te benijden opgave om dergelijke geschiedtheoretische aspecten in de examenvragen te

verwerken. Het VGN-bestuur acht het een haalbare kaart om precisering van Domein A als bruikbare 'onderlegger' toe te voegen aan de eerstgenoemde precisering van de kenmerkende aspecten en de formulering hiervan als opdracht te geven aan de hiertoe in te stellen syllabuscommissie onder de gebruikelijke verantwoordelijkheid van het CvE.

Afsluitend

Alles overziend valt te overwegen of niet twee aparte syllabuscommissies moeten worden ingesteld voor havo en vwo. Dat mag een extra investering zijn, maar het resultaat gaat wel meerdere jaren mee. Wel is het raadzaam om gedurende de rit tussentijds wat aan onderlinge afstemming te doen, omdat een deel van de nadere uitwerking van de kenmerkende aspecten voor havo en vwo identiek is.

Maas van Egdom Voorzitter VGN

Het examen geschiedenis nieuwe stijl

WAT VINDEN LEERLINGEN EN PILOTDOCENTEN ERVAN?

In het kader van de evaluatie van het pilotexamen nieuwe stijl, dat in 2010 voor het eerst op het vwo is afgenomen, is een grote hoeveelheid gegevens verzameld: gegevens uit een enquête onder leerlingen, uit gesprekken met leerlingen en uit gesprekken met docenten.

De hamvraag van het pilotproject met het geschiedenisexamen in 2010 was duidelijk: kan zo'n examen nieuwe stijl goed functioneren op het vwo? IVGD en SLO hebben die vraag op drie manieren proberen te beantwoorden. In de eerste plaats werd een enquête uitgezet onder alle ca. 800 pilotleerlingen en onder een ongeveer even groot aantal leerlingen van reguliere scholen. Doordat pilotleerlingen en reguliere leerlingen meteen na het maken van hun examen dezelfde vragen moesten beantwoorden, kon een goed beeld worden verkregen van het verschil tussen het examen nieuwe stijl en het gangbare examen in de ervaring van de leerlingen. Verder werden gesprekken gevoerd met leerlingen op de pilotscholen. Gekozen werd voor leerlingen die eerst een havo-examen hadden gedaan en daarna een vwo-examen. Die leerlingen hadden dus niet alleen tweemaal ervaring met een examen nieuwe stijl, ze hadden ook ervaren wat het verschil is tussen havo en vwo. Ten slotte werden gesprekken gevoerd met de bij het pilotproject betrokken docenten.

De enquête

In de enquête werden de leerlingen geconfronteerd met een dertigtal stellingen waarop zij konden reageren via vijf opties: 'zeer mee eens', 'mee eens', 'neutraal', 'mee oneens', 'zeer mee oneens'. Bij een groot aantal vragen bleek het verschil tussen de scores van pilotleerlingen en reguliere leerlingen klein. Wat die punten betreft was er dus - in de ervaring van leerlingen - geen verschil tussen het bestaande examen en het examen nieuwe stijl. Interessanter waren natuurlijk de vragen waarbij

wél belangrijke verschillen bleken. We lichten de zeven vragen uit de enquête waarbij de verschillen het grootst waren.

Ik vond dit examen over het algemeen:

	havo-pilot	havo-reg	vwo-pilot	vwo-reg
(te) moeilijk	54,7%	45,3%	33,2%	53,0%
goed te maken	43,5%	51,7%	64,2%	46,0%
(te) makkelijk	1,8%	3,0%	2,6%	1,0%

Het bronnenmateriaal bij dit examen was duidelijk.

	havo-pilot	havo-reg	vwo-pilot	vwo-reg
(zeer) oneens	15,5%	20,7%	12,8%	19,0%
neutraal	18,7%	24,1%	19,8%	25,0%
(zeer) eens	65,8%	55,1%	67,4%	56,0%

Ik heb op dit examen goed kunnen laten zien wat ik aan historisch inzicht heb.

	havo-pilot	havo-reg	vwo-pilot	vwo-reg
(zeer) oneens	19,7%	18,7%	10,8%	15,2%
neutraal	38,0%	41,4%	25,0%	35,4%
(zeer) eens	42,2%	39,9%	64,3%	49,5%

Ik vond de geschiedenislessen de laatste twee jaar over het algemeen interessant.

	havo-pilot	havo-reg	vwo-pilot	vwo-reg
(zeer) oneens	21,4%	30,3%	19,6%	10,0%
neutraal	20,0%	25,4%	16,8%	21,1%
(zeer) eens	58,6%	44,3%	63,7%	68,9%

Volgend jaar zal ik het meeste van wat ik de afgelopen twee jaar geleerd heb weer vergeten zijn.

	havo-pilot 2010	havo-reg 2010	vwo-pilot 2010	vwo-reg 2010
(zeer) oneens	44,4%	34,4%	55,3%	39,6%
neutraal	22,7%	30,6%	23,9%	31,9%
(zeer) eens	33,0%	34,9%	20,8%	28,6%

Door de geschiedenislessen van de laatste twee schooljaren heb ik een goed overzicht gekregen van de oudheid tot nu.

	havo-pilot 2010	havo-reg 2010	vwo-pilot 2010	vwo-reg 2010
(zeer) oneens	6,6%	21,6%	3,5%	20,0%
neutraal	17,6%	36,2%	8,7%	35,6%
(zeer) eens	75,8%	42,2%	87,8%	44,2%

Door de geschiedenislessen van de laatste twee schooljaren heb ik dingen geleerd waarvan ik vind dat iedereen ze eigenlijk zou moeten weten.

	havo-pilot 2010	havo-reg 2010	vwo-pilot 2010	vwo-reg 2010
(zeer) oneens	20,0%	24,9%	9,4%	8,9%
neutraal	23,6%	36,8%	18,2%	15,6%
(zeer) eens	56,4%	38,4%	72,3%	75,5%

Havo-leerlingen vonden in meerderheid het pilotexamen moeilijk, vwo-leerlingen in meerderheid het reguliere examen. De aantallen leerlingen die examens gemakkelijk of te gemakkelijk vonden, waren in alle gevallen

gulier programma. Havo-leerlingen hebben meer moeite met een pilotexamen. In dat opzicht is het pilotexamen dus meer een 'typisch vwo-examen'.

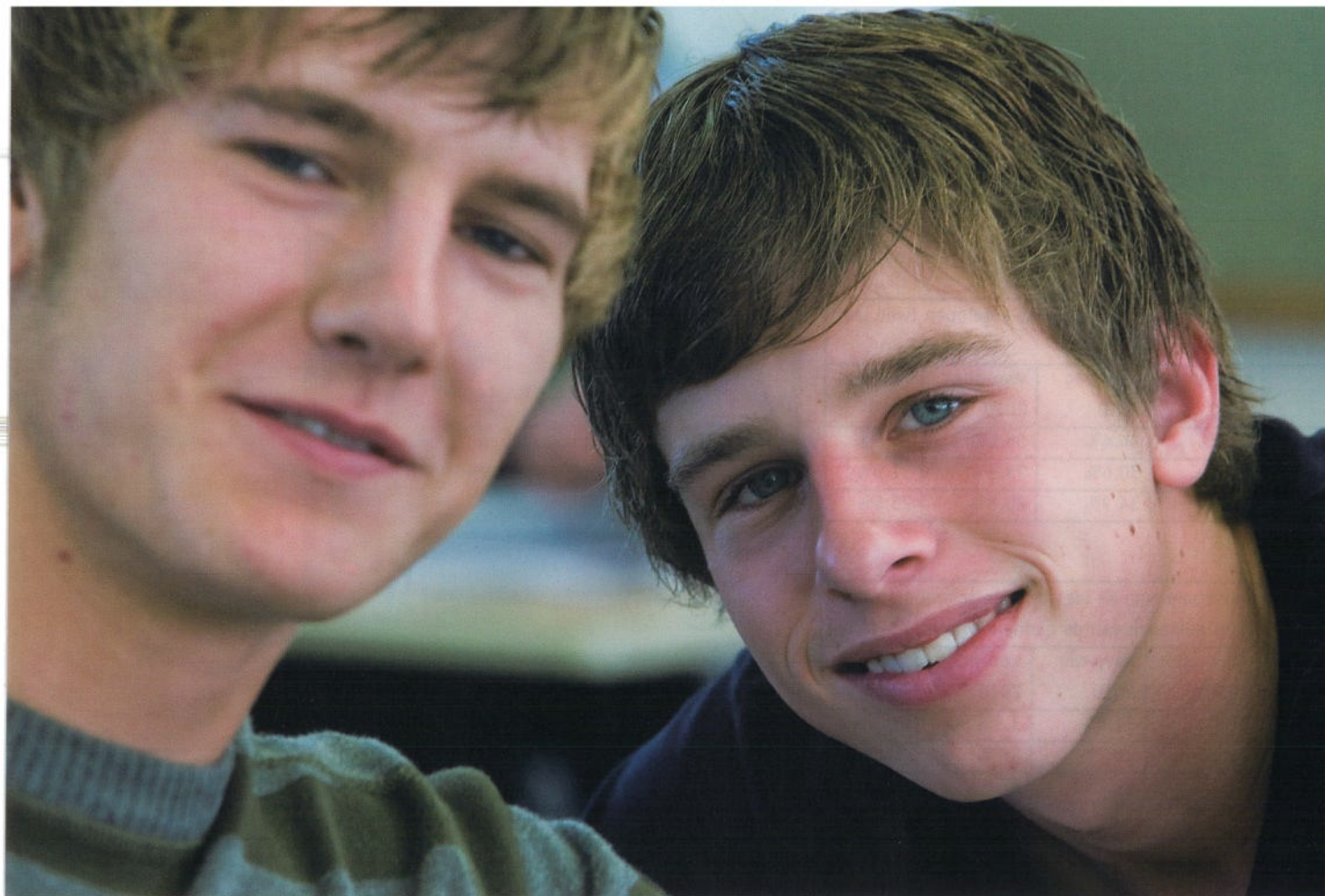
Leerlingen van zowel havo als vwo vonden in grotere mate het bronnenmateriaal op het pilotexamen duidelijk en vonden ook meer dat ze konden laten zien dat ze historisch inzicht hadden dan reguliere leerlingen. Vooral op het vwo was dit laatste verschil opvallend groot. Het pilotprogramma traint leerlingen méér dan het reguliere in het toepassen van kennis op onbekende bronnen. Het gaat bij het pilotprogramma steeds om toepassing en inzicht, vrijwel niet om reproduceren van kennis. Dat weerspiegelt zich in deze resultaten. Wat betreft het inzicht laat het examen zich opnieuw zien als een 'typisch vwo-examen'.

Leerlingen van havo-pilotscholen vonden in grotere mate hun lessen interessant, die van het vwo in onge-

'Op beide examens spelen inzicht en taal een grote rol. Dat breekt havo-leerlingen op, terwijl vwo-leerlingen daar wel raad mee weten'

te verwaarlozen. De examens waren dus 'goed te doen' of 'moeilijk'. Dat leerlingen van het vwo in grotere mate het pilotexamen 'goed te maken' vonden dan het reguliere examen, betekent niet dat het pilotexamen gemakkelijker was. Landelijk hebben reguliere vwo-leerlingen op het eindexamen volgens CITO-gegevens precies even goed gescoord als pilotleerlingen. De CITO-gegevens bevestigen wél dat het havo-pilotexamen moeilijker was dan het reguliere examen. Kennelijk waren vwo-pilotleerlingen dus beter in staat een examen te maken dat van een even hoog niveau was als het reguliere examen. Daardoor hebben zij het examen in grotere mate als 'goed te doen' ervaren. Waarschijnlijk is het pilotprogramma voor vwo-leerlingen beter leerbaar dan een re-

veer even grote mate als de reguliere vwo-leerlingen. Opvallend zijn de verschillen waar gevraagd wordt of leerlingen denken dat ze hun kennis snel weer zullen vergeten, en of ze een goed overzicht van de geschiedenis hebben gekregen van de oudheid tot nu. Pilotleerlingen denken in veel mindere mate dat ze hun kennis snel weer zullen vergeten en vinden in zeer veel grotere mate dat ze een goed overzicht hebben gekregen. Dat laatste is eigenlijk vreemd, want alle leerlingen zouden via hun schoolexamen dat goede overzicht van de tien tijdvakken hebben moeten krijgen. Kennelijk is een centraal examen over de tien tijdvakken nodig om écht een goed overzicht te krijgen. Alle vwo-leerlingen, zowel pilot als regulier, vinden in

grote meerderheid dat ze bij geschiedenis dingen hebben geleerd die iedereen eigenlijk zou moeten weten. Havo-leerlingen zijn wat dit betreft kritischer: bij hen vinden alleen de pilotleerlingen in meerderheid dat ze zulke kennis geleerd hebben.

Gesprekken met leerlingen

Vonden de leerlingen tijdens de gesprekken dat ze op een behoorlijk vwo-niveau examen hadden gedaan? Omdat het om leerlingen ging die zowel een havo- als een vwo-pilotexamen hadden gedaan, konden ze goed vergelijken. Zonder uitzondering meldden zij een duidelijk niveauverschil. Zo zegt Sanne: *'Bijvoorbeeld bij lessen over propaganda: op de havo werd het veel meer even genoemd, van er was propaganda, punt. En dat werd nu dus uitgediept van op wat voor manier zat het in elkaar en hoe kunnen we dat herkennen in tekeningen en in teksten.'*

En Anne: *'In het begin van het vwo dacht ik dat er niet veel verschil was. Maar in vwo-6 was het ineens van oei... toch wel anders en moeilijker. De vraagstelling is meer gericht op inzicht. En dan heb je die verschillen met continuïteit en verandering en zo, die dingen hadden we op havo vrij weinig.'*

Wat betreft de vraag of het vwo-niveau ook op het examen voldoende uit de verf kwam, verschilden de meningen. Sommige leerlingen vonden dat dat 'juist op het examen' tot uiting kwam; ze noemden daarbij de moeilijkheidsgraad, het aantal en de lengte van de bronnen en de mate waarin gevraagd werd verbanden

te leggen en inzicht te tonen in plaats van feitelijke kennis te reproduceren. Marije: *'Bij dit examen moest je wel verder nadenken. Er was bijvoorbeeld een vraag over de Verlichting en die artikelen uit Amerika. Er werd gevraagd, noem ideeën uit de Verlichting en koppel ze aan gegevens uit de tekst of zo. Je moest dus echt heel diep nadenken.'*

Maar er was ook teleurstelling over de mate waarin het examen recht deed aan het vele dat leerlingen geleerd hadden. Sommigen meenden dat ze daarvan te weinig hadden kunnen laten zien. Ook vond een aantal leerlingen het vreemd dat sommige toch wel heel belangrijke onderwerpen, waaraan ze veel aandacht hadden besteed, helemaal niet werden bevraagd. Ze noemden daarbij de Franse revolutie en de wereldoorlogen. Dit bevestigt het beeld dat bij de eerste enquêtevraag naar voren kwam: geconfronteerd met een examen van even hoog niveau als het reguliere, vinden vwo-pilotkandidaten dat in grote mate 'goed te doen' en in niet zo grote mate 'moeilijk'. Ze hebben door het programma van de tien tijdvakken domweg veel méér kennis in huis.

Over de zinvolheid en bruikbaarheid van het tijdvakkenkader waren alle ondervraagde leerlingen het eens: het heeft veel praktisch nut om over zo'n algemeen kader van de geschiedenis te beschikken. Anne: *'Ik heb liever veel kennis over de hele globale geschiedenis dan dat je van twee onderwerpen heel veel weet, die erin stampen en na een paar weken vergeten bent. Aangezien, wanneer je in je studie bent en je hoort dan iets over de prehistorie of over de middeleeuwen, dat je daar dan ook vanaf weet*

en niet alleen van de oorlogen die in een niet zo ver verleden gebeurd zijn, bijvoorbeeld.'

Marije: 'Door deze methode heb ik wel een goed beeld van de geschiedenis en als je het alleen maar over een stukje Koude Oorlog en een stukje Nederlands-Indië hebt bijvoorbeeld, dan mis je toch wat. Je weet dan misschien niet heel veel details over dingen, maar je hebt gewoon een goed historisch besef. Ik heb ook wel, als ik naar het nieuws kijk, dat ik denk van hé in dat tijdvak gebeurde ook zo iets. Ja, dan kan je dingen historisch verklaren.' En Lynn: 'Mijn moeder, die heeft de Vietnam-oorlog gedaan, nou, die weet daar alles over, maar toen moest ik haar laatst wat vragen over wat anders en dat wist ze gewoon niet, echt superdomme opmerkingen maakte ze ook... Ik vind het dus wel goed dat je gewoon alles leert, want dat is ook belangrijk om dingen te verklaren misschien later in je studie of in je werk. Wat heb ik er later aan als ik precies kan uitleggen wanneer, eh..., wanneer Ho-Chi huppeldepup dit of dat heeft uitgevoerd. Met de hele geschiedenis krijg je misschien net dat beetje ervan dat je moet weten voor je algemene ontwikkeling.'

Er was dan ook geen twijfel bij de leerlingen over de vraag of dit examenprogramma moet blijven, en evenmin over de vraag of dat op het centraal schriftelijk

veel meer geschiedenis is, die je eigenlijk best interessant vindt. Dus ik vind het wel een voorrecht als je gewoon overal iets van weet.'

Anne: 'Dat andere daar voel ik niet zoveel voor. Ik heb wel heel veel doorgelezen van mijn oude vrienden, maar dit is echt wel veel leuker, vind ik, om te leren. Iedereen is er wel tevreden over. Je kunt er veel meer mee, heb ik zo het idee. En je bent niet de hele tijd bezig met één onderwerp.'

Gevraagd naar wat zij de overheid zouden adviseren, antwoordden vrijwel alle ondervraagde leerlingen dat zij zouden adviseren dit examen in te voeren op havo en op vwo, over alle tien de tijdvakken en op het centraal schriftelijk examen. De enkeling die daar anders over dacht, vond dat vooral vanuit de overweging dat twee onderwerpen gemakkelijker te leren zijn. Rutger: 'Aan de ene kant vind ik het juist heel erg goed dat je de hele geschiedenis op je examen krijgt. Dus dat je alles nog een keer herhaalt waar je al die jaren mee bezig bent. Aan de andere kant vind ik het voor leerlingen, tenminste in mijn geval was dat zo, best wel moeilijk om alles te leren en het goed onder de knie te krijgen voor een examen. Ik had denk ik wat meer moeite met de kapstukken om dingen aan op te hangen. Geef mij dan maar gewoon twee onderwerpen die ik gewoon goed kan leren en dat ik daar

'Kennelijk is een centraal examen over de tien tijdvakken nodig om écht een goed overzicht te krijgen'

examen moet. Dat examen moet niet gaan over een aantal tijdvakken, maar over alle. Je moet het plaatje 'compleet' hebben vonden de leerlingen, want ook in de oudheid en de middeleeuwen zijn dingen gebeurd die voor ons nog steeds van belang zijn: 'Ik bedoel we lezen nu toch ook nog steeds Plato en zo? Dan moet je toch ook wel weten wie dat is.'

Het tijdvakkenkader geeft volgens de leerlingen ook goede mogelijkheden om lijnen door de tijd heen te zien, ontwikkelingen te beschrijven en dingen met elkaar te vergelijken. Eén leerling demonstreerde dat door uiteen te zetten wat Napoleon te maken had met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Een ander noemde een overzicht dat ze vlak voor het examen had gekregen van politiek in de tijdvakken twee tot en met tien: 'Dat vond ik heel erg prettig om nog even zo'n overzicht te krijgen.'

Het tijdvakkenkader is niet alleen nuttig, het is ook leuker om te leren, vonden veel leerlingen. Marije: 'Ik vind het een beetje zonde als je twee jaar besteedt aan een onderwerp dat je niet leuk vindt terwijl er nog zo

dan een examen over maak. Maar dat is puur persoonlijk. Als ik het in het landsbelang bekijk, dan vind ik dat dit examen moet worden ingevoerd.'

Gesprekken met pilotdocenten

Was het vwo-pilotexamen volgens de betrokken docenten een echt vwo-examen? De meesten vonden van wel. De bronnen in het vwo-examen waren langer en er was meer toelichting bij de bronnen, aldus deze docenten. De bronnen waren bovendien complexer en veel taliger. 'Ik denk dat ik de vragen ook zonder te weten uit welk examen ze afkomstig waren, aan havo en vwo zou kunnen toeschrijven.'

Het vwo-examen was gericht op het toetsen van historisch inzicht en de vwo-leerlingen hadden er een behoorlijke kluif aan. Er waren echter incidenteel op het havo-examen vragen waarvan leraren vonden dat dat meer een vwo-vraag was en vice versa. Op één school meende men dat het onderscheid tussen havo en vwo te weinig uit de verf kwam, niet doordat het vwo-examen te gemakkelijk was, maar doordat het havo-examen te moeilijk was. 'Op beide examens spelen inzicht en

taal een grote rol. Dat breekt havo-leerlingen op, terwijl vwo-leerlingen daar wel raad mee weten.' Een aantal leraren vond dat het verschil tussen de beide niveaus duidelijker had gekund. Aan een vwo-leerling zouden hogere eisen moeten worden gesteld in de formulering van antwoorden. 'Bij de beoordeling van het antwoord van een vwo-leerling leg ik de lat hoger'. Het onderscheid zou dus vooral in het correctievoorschrift moeten worden gezocht, en daarvan was, aldus deze leraren, bij dit examen te weinig terechtgekomen. Het correctievoorschrift maakte het mogelijk dat antwoorden werden goedgekeurd waarvan je eigenlijk zou moeten vinden dat die niet aan de maat van een vwo-antwoord voldeden. Daaraan voegden ze toe dat dat niets nieuws was vergeleken met de reguliere examens: 'Ik denk dat de kritiek op dit examen op hetzelfde neerkomt als de kritiek op het reguliere examen. Dit examen is niet minder dan het reguliere examen.'

De meeste pilotdocenten vonden overigens dat het vwo-examen voldoende recht deed aan de betrokken leerlingen: 'Ze hebben iets geleerd, en dat komt er ook uit. De leerlingen vonden ook: prima, goed te doen, maar ook weer niet veel te makkelijk. Het beantwoordde aan de echte vwo-leerling. Leerlingen waarvan je betwijfelt of

gebruikt. En mijn leerlingen vonden het ook interessant. Die onderwerpen, daar smullen ze van.'

Ondanks de kritische kanttekeningen bij het eerste vwo-pilotexamen waren de meeste docenten zonder meer vóór invoering van het examen nieuwe stijl. De kritiek was er vooral op gericht het examen in de toekomst te verbeteren, niet om invoering ervan te verhinderen: 'Het moet sowieso doorgaan. Terug gaan is geen optie. Het programma is voor leerlingen en ook voor onszelf veel leuker. Als je kijkt naar het examen, dan denk ik dat je dezelfde problemen hebt als bij het reguliere examen. Dat niet alle verwachtingen zijn waar

'Ze hebben iets geleerd, en dat komt er ook uit'

het wel echte vwo-leerlingen zijn, konden dit examen ook veel moeilijker maken.'

'Je moet wel de vaardigheden beheersen, je moet kritisch kunnen kijken, je moet dingen kunnen combineren en analyseren. Dus ja, ik denk dat over het algemeen wel recht gedaan is aan de vwo-leerling. Het is niet al te simpel geweest.'

Naar de mening van vrijwel alle pilotdocenten hebben zij hun leerlingen goed op het examen kunnen voorbereiden. De leerlingen werden dan ook niet door het examen verrast: 'Want ik heb vlak na de zitting met leerlingen gesproken. Die zeiden dat ze zo iets wel verwacht hadden.'

Een andere leraar was zelfs 'aangenaam verrast' bij het zien van het examen: 'Ik dacht: dit heb ik allemaal keurig behandeld. Dit kan niet fout gaan.'

Een rol speelde speciaal op het vwo dat het aantal lessen ruim voldoende was om het examenprogramma behoorlijk te behandelen. Van een 'race door de tijdvakken' was daarbij bepaald geen sprake. Er was behoorlijke gelegenheid om onderwerpen uitvoerig aan de orde te stellen en diepgang te bereiken: 'Het was heerlijk om die tijd te hebben en die tijd heb ik ook

gemaakt is geen reden om dit nu af te blazen. We moeten sowieso doorgaan en stevig inzetten op een betere kwaliteit van het examen.'

Ook op andere scholen werd eenduidig gekozen vóór invoering: 'Ik ben erg enthousiast over deze veranderingen. Hier zitten handvatten in voor leerlingen, waardoor het goed te leren is. En leerlingen vinden dit heel erg nuttig.' 'Ik zou het verschrikkelijk vinden als we gewoon weer zouden terugkeren tot de thema's. Vooral omdat je nu echt met geschiedenis bezig bent. Anders heb je twee onderwerpen die uit de geschiedenis worden gelicht en die totaal niks met elkaar te maken hebben.'

'Morgen invoeren! Het feit dat je begint in de prehistorie en doorgaat tot het heden, dat vind ik een verrijking in de opleiding van die kinderen. Daar kunnen ze méér mee in de toekomst dan met de examens zoals ze sinds 1982 geweest zijn.'

Het volledige rapport is te downloaden op de website van het IVGD (www.ivgd.nl) of het Kenniscentrum Onderwijs en Opvoeding van de HvA: www.kenniscentrumonderwijsopvoeding.hva.nl

De vmbo-examens geschiedenis GL/TL 2010

VERSLAG VAN DE VMBO-COMMISSIE

Tijdens het landelijke VGN-overleg 'Centraal Schriftelijk Examen Geschiedenis en Staatsinrichting vmbo GL/TL (gemengde leerweg/theoretische leerweg)' bleek dat veel docenten een positieve indruk hadden van het examen. Men sprak over een evenwichtig examen, sommigen spraken zelfs over een kwaliteitsslag.

Leerlingen (veel) spraken echter over een moeilijk examen. Er werden allerlei voorbeelden aangehaald om die moeilijkheden aan te tonen. Opmerkelijk waren de reacties van leerlingen die stelden dat ze niet goed waren voorbereid op het examen. Bijna alle opmerkingen gingen over het 'Historisch Overzicht'.

Voor de reacties van leerlingen met betrekking tot de voorbereiding moeten wij ons aantrekken. Waarschijnlijk zijn nog niet alle collega's op de hoogte van het examenprogramma. Velen varen nog blind op een willekeurige methode. De syllabus met daarin echt alle informatie die een docent nodig heeft voor een goede voorbereiding op de twee examenonderwerpen, geniet nog te weinig bekendheid bij veel docenten. Iedere docent die geschiedenis geeft in de eindexamenklas van het vmbo GL/TL, zou in het bezit moeten zijn van deze syllabus, die op verschillende sites is te raadplegen en te downloaden.

Het was dit jaar voor de derde

keer dat we werkten met twee vaste onderwerpen. Dat betekent dat er inmiddels ruimschoots gebruik gemaakt kan worden van oude examens om te oefenen.

Op deze manier maak je leerlingen bekend met de manier van vragen. Ze krijgen dan ook inzicht in de 'zwaarte' van de examenvragen. Vooral dit laatste kan veel teleurstelling voorkomen tijdens het examen. Docenten kunnen oude examens gebruiken als voorbeeld voor hun schoolonderzoeken om op die manier te komen tot schoolexamens die meer in de lijn liggen van de centrale examens.

Ook een goed Programma van Toetsing en Afsluiting (PTA) hoort bij een correcte voorbereiding. Het is goed te bedenken dat de PTA's van klas 3 en klas 4 bij elkaar behoren. Je kunt niet de twee examenonderwerpen doorschuiven naar klas 4. Het is heel verstandig reeds in klas 3 een onderdeel van het 'Historisch Overzicht' te behandelen en af te sluiten. Bijvoorbeeld: de Eerste Wereldoorlog, het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog zijn onderdelen die in klas 3 aan de orde kunnen komen en ook getoetst kunnen worden.

De vmbo-commissie geschiedenis heeft een voorbeeld-PTA gemaakt. In dit PTA zijn we uitgegaan van twee leerjaren en hebben we de lesstof van het 'Historisch Overzicht' verdeeld

over deze twee jaar. We denken dat een docent op deze wijze voldoende aandacht kan besteden aan het omvangrijke deel van het 'Historisch Overzicht' en het voor leerlingen toch aantrekkelijk blijft.

Voor de komende tijd wil de vmbo-commissie de contacten met de lerarenopleiding aanhalen. We denken dat het goed zou zijn de studenten kennis te laten maken met het werk van een leraar geschiedenis op het vmbo en impliciet met de vmbo-leerling. Ook vragen we ons af of studenten geschiedenis bekend zijn met het Centraal Examen geschiedenis, de voorbereiding daarop en het maken van een PTA.

We hopen als commissie in de toekomst de kans te krijgen over bovenstaande zaken met studenten van de opleiding van gedachten te wisselen. Zij zijn de docenten van de toekomst en hoe beter en breder hun voorbereiding is, hoe meer dit het vak geschiedenis op het vmbo ten goede komt.

Gerard Rozing
Vmbo-commissie
geschiedenis VGN

Het voorbeeld PTA voor vmbo vindt u op de site van Kleio.
www.vgnkleio.nl

Goed voorbereid, goed te doen en mooi weer

DE HAVO/VWO-EXAMENS 2010

Dit jaar zijn voor het eerst vier geschiedenisexamens afgenomen op havo en vwo: de reguliere examens en de pilotexamens. In dit artikel zal vooral ingegaan worden op de reguliere examens. Hoe verliep de afname dit jaar?

Het onderwerp 'Dynamiek en Stagnatie' was voor het derde achtereenvolgende jaar examenthema. Maar ook het andere thema, Vietnam, was bekend, omdat het in 2005 en 2006 al examenonderwerp was. Deze ongebruikelijke keuze is ingegeven door de onzekerheid over de richting van het centrale examen. De huidige geschiedenisexamens vallen onder een 'tijdelijke maatregel' vanwege de verwachte problemen bij de centrale examinering van het nieuwe examenprogramma. In deze overgangssituatie is gekozen voor het handhaven van het lopende thema en het oppakken van een ouder onderwerp.¹

De kandidaten

Op de acht pilotscholen is dit jaar voor het eerst een vwo-pilotexamen afgenomen. De cijfermatige resultaten daarvan zijn te vinden in de overzichtstabel (bijlage 1) bij dit artikel, de evaluatie is te vinden in het eindrapport van het pilotproject. De pilotexamens zijn maar op acht scholen afgenomen, wat betekent dat er 660 havo- en 350 vwo-kandidaten voor dit examen waren. Geschiedenis wordt in vijf havo door 37.054 en in zes vwo door 19.588 kandidaten gevolgd.² Geschiedenis is op havo lang het op twee na (Nederlands en Engels) grootste vak geweest. Vanaf dit jaar is die plek ingenomen door wiskunde a, dat iets meer kandidaten heeft getrokken. Op het vwo is de situatie voor geschiedenis aanzienlijk gewijzigd. Tot vorig jaar was geschiedenis, net als op havo, in grootte het derde vak, nu hebben drie vakken (scheikunde, biologie en economie) blijkbaar een grotere aantrekkingskracht en is geschiedenis naar de vierde plaats gezakt. Deze verschuiving valt waarschijnlijk te verklaren vanuit de groei van de NT- en NG-profielen op het vwo. Maar er is wellicht nog een factor van belang. Het geschie-

denisprogramma in het algemene deel in vier vwo, de geschiedenis van de twintigste eeuw, was onder leerlingen (en docenten) populair. Bij de laatste herziening van de tweede fase is dit onderdeel komen te vervallen en wordt in de vierde klas een deel van de tien tijdvakken onderwezen. Veel scholen bieden daarnaast steeds minder mogelijkheden een vak in de vrije ruimte te kiezen. Op het vwo oefent het tien tijdvakken programma blijkbaar een geringe aantrekkingskracht uit op de leerlingen die het in de vrije ruimte zouden kunnen kiezen. Uiteraard zijn dit hypothesen die stuk voor stuk geverifieerd zouden moeten worden.

Een rustig verloop

Het meest opvallend aan de examens van dit jaar was het veel lagere aantal klachten bij het LAKS dan in de afgelopen jaren. Een verklaring hiervoor ligt waarschijnlijk in het samenvallen van een aantal factoren. Het was prachtig weer, het examen viel net voor een lang weekend, misschien hadden veel kandidaten wel iets anders aan hun hoofd dan het indienen van een klacht. Het examen viel mee: het werd niet te lang of te moeilijk gevonden. De onderwerpen waren bekend, zodat vooraf goed geoefend kon worden met oude examenopgaven (uit 2008-2009 en 2004-2005). Dat leverde flink wat oefenmateriaal, waardoor de kandidaten zich beter konden voorbereiden dan gebruikelijk. Voor docenten geldt hetzelfde. Het is bij de examenbespreking wel eens opgemerkt dat docenten ook moeten wennen aan een nieuw onderwerp en aan het soort vragen dat bij een nieuwe stofomschrijving gesteld wordt. Herhaling van een thema maakt het docenten mogelijk zich breder in het onderwerp in te lezen, waardoor de inhoudelijke kwaliteit van hun lessen verbetert. Dat werpt op het examen vruchten af. De internetfora waar-

► In 2012 zal het thema 'Dynamiek en Stagnatie' vervangen worden door een nieuw thema: Republiek tussen vorsten.

► Deze gegevens zijn te vinden op http://cito.nl/nl/examenkandidaten/centrale_examens/examenverslagen.aspx. In bijlage 1 staan lagere getallen: het gaat hierbij alleen om de examenkandidaten voor het eerste tijdvak.

Stefan Boom is toetsdeskundige geschiedenis bij het Cito.

bij docenten elkaars antwoorden becommentariëren vertoonden dit jaar dan ook een rustiger beeld dan in vorige jaren, met een uitwisseling van meer inhoudelijke argumenten.

De moeilijkheidsgraad van het examen

Volgens veel docenten en kandidaten was dit examen wat makkelijker dan de afgelopen jaren. Of dit gevoel terecht was, kunnen we nagaan door de gemiddelde p-waarden³ van de examens van de afgelopen jaren te bekijken.

Moeilijkheidsgraad in gemiddelde p-waarden 2008-2010

	havo	havo pilot	vwo	vwo pilot
	<i>p'-waarde</i>	<i>p'-waarde</i>	<i>p'-waarde</i>	<i>p'-waarde</i>
2010	62,5	56,1	67,0	68,1
2009	54,9	61,6	64,1	
2008	52,8	58,1	60,3	

De conclusie is duidelijk: op de examens van dit jaar, behalve bij de havo-pilot, hebben de kandidaten beter gescoord dan op de examens in de afgelopen jaren. Het was dus een gemakkelijk examen, behalve voor de havo-pilot examen kandidaten. De oorzaken hiervoor zijn niet duidelijk aan te geven. Beide onderwerpen van de reguliere examens waren bekend. Maar voor de pilotexamens geldt dat weer niet, het vwo-pilotexamen is voor de eerste keer afgenomen, de havo-pilot, die

'De examenmakers hebben daar een simpele vuistregel voor: waaromvragen worden niet gesteld'

moeilijker is uitgevallen dan vorig jaar, had geen andere stof dan vorige jaren. Uit de opmerkingen op de fora en de centrale voorbespreking van de regiovoorzitters komt het beeld naar voren dat het regulier examen voor havo goed na te kijken was en weinig problemen opleverde. Over een verschil in moeilijkheidsgraad tussen 'Dynamiek en Stagnatie' en 'Vietnam' werd niets gezegd. Dit verschil was inderdaad niet zo groot: de gemiddelde p-waarde van 'Dynamiek' was 62 en van 'Vietnam' 63. De moeilijkste vraag van het examen (vraag 13) zat in het Dynamiek-deel. Het schrappen van vraag 7 was jammer, dit was een mooie vraag.⁴ De Kleio-bespreking (in Kleio 5, juli 2010) laat hetzelfde beeld zien: 'Ging best goed hoor!' is de samenvattende titel. Over het vwo-examen was op de centrale voorbespreking

meer inhoudelijk commentaar, waarbij vooral kritiek was op de correctievoorschriften, die te eenvoudig werden gevonden voor vwo. Er werd ook een curieuze opmerking geplaatst over het gebruik van 'waarom' in een vraag. De examenmakers hebben daar een simpele vuistregel voor: waaromvragen worden niet gesteld. De reden hiervoor ligt in de dubbelzinnigheid van het woordje 'waarom'. Waarom kan vragen naar een doel (waarom is een brandweerwagen rood?) maar ook naar een gevolg (waarom is een ijsbeer wit?)⁵. In veel gevallen kan op beide sporen gedacht worden en een dubbel antwoord gegeven. Een andere onduidelijke vraaginstructie geeft het woordje 'hoe' in een vraag. Dat gebruiken de examenmakers alleen in combinatie met een (meetbare) hoeveelheid: hoe ver, hoe groot, hoe lang etc.

In afgelopen jaren zijn opmerkingen gemaakt over het gebruik van streepjes in de vragen. Sommige docenten vonden dat voor vwo 'kinderachtig' (en voor havo duidelijk). In dit vwo-examen zijn de deelvragen in vraag 5 en vraag 8 niet in de lay-out met aparte streepjes uitgesplitst, dat heeft blijkbaar toch tot verwarring bij de kandidaten geleid (volgens de centrale voorbespreking). Dit heeft echter niet geleid tot sterk afwijkende p-waarden.

In de correctievoorschriften wordt bij een 'leg-uit vraag' geen uitsplitsing gegeven in deelscores. Voor een dergelijke vraag worden maximaal twee punten toegekend, maar mag bij een onvolkomen antwoord ook één punt worden gegeven. Er dienen uiteraard wel twee stappen in het antwoord te onderscheiden zijn, er moet sprake zijn van een redenering, een uitleg.

Op het vwo bleek het verschil in moeilijkheidsgraad tussen 'Dynamiek en Stagnatie' en 'Vietnam' groter dan bij havo: een gemiddelde p-waarde van 64 voor 'Dynamiek' en een gemiddelde p-waarde van 70 voor 'Vietnam'. Het vwo-examen als geheel bleek aanzienlijk makkelijker dan het niveau waar de examenmakers naar streven, wat leidde tot een normeringsterm van 0.1.

Overlapvragen

In de havo- en vwo-examens worden elk jaar overlapvragen opgenomen. Omdat er nu sprake is van vier examens, kon er tussen al deze examens overlap in enigerlei vorm plaatsvinden. Daarmee kunnen we meer inzicht krijgen in de verschillen tussen havo en vwo en tussen reguliere examens en de pilotexamens.⁶ Eén van

Een hoge p-waarde betekent dat veel kandidaten de vraag juist beantwoordden en veel punten scoren, een lage p-waarde dat weinig kandidaten goed scoren. Een p-waarde van 80 past bij een makkelijke, een p-waarde van 30 hoort bij een moeilijke vraag. Een vraag maakt het beste onderscheid tussen vaardige en minder vaardige kandidaten bij p-waarden tussen 40 en 80.

De vraag zou hebben moeten luiden (voor als iemand deze vraag wil gebruiken, het cv klopt wel): Bepaal de bruikbaarheid van deze bron voor je onderzoek door:
- per aspect aan te geven welke informatie de bron hierover bevat en
- per aspect telkens een argument te noemen vóór of tegen de betrouwbaarheid van de informatie uit de bron.

Deze voorbeelden zijn ontleend aan Bas Haring, *Kaas en de evolutietheorie*, Antwerpen 2002, pag. 8-9.

In het pilotrapport worden de overlapvragen tussen de reguliere en pilotexamens en tussen de havo- en vwo-pilotexamens besproken.

Bijlage 1.

De geschiedenisexamens van 2010				
Schooltype Soort examen Vaknaam	VWO CSE geschiedenis	VWO CSE geschiedenis (pilot)	HAVO CSE geschiedenis	HAVO CSE geschiedenis (pilot)
Totaal aantal kandidaten	18062	352	32601	661
Steekproefgrootte	7192	323	12296	454
Aantal vragen	27	25	26	27
P'-waarde totale steekproef	0,67	0,68	0,62	0,56
P'-waarde, alleen jongens	0,68	0,68	0,63	0,58
P'-waarde, alleen meisjes	0,67	0,68	0,62	0,55
Maximumscore	76	77	76	77
Gemiddelde score	50,9	52,4	47,5	43,2
Normeringsterm	0,1	0,0	0,5	1,2
Gemiddeld cijfer	6,1	6,1	6,1	6,2
Percentage onvoldoendes (<5.5)	25	19	24	24
Standaardafwijking	8,5	7,8	8,9	9,9
Betrouwbaarheid (asympt. GLB)	0,75	0,76	0,76	0,84
Standaardmeetfout	4,3	3,9	4,4	4,0

Ontleend aan: http://cito.nl/nl/examenkandidaten/centrale_examens/examenverslagen.aspx

de overlapvragen tussen vwo 'Dynamiek en Stagnatie' en vwo-pilot, was vraag 10, de prent van de zaagmolen (zie afbeelding 1, bron 5). Wij hadden een mooie prent voor het havo-examen gevonden (afbeelding 2, bron 3), die als 'prent in de prent' terugkomt in het vwo-examen. Beide prenten in één examen opnemen lukte niet, op een schoolexamen kan dat wellicht wel. In de vwo-pilot hebben we het tweede deel van vraag 10, de

sturen van de eerste vijf kandidaten blijft staan (zoals in het correctievoorschrift is opgenomen), maar voor de overige kandidaten kunnen de gegevens ook later worden ingezonden. Voor de groepsrapportage worden alle ingezonden gegevens gebruikt, dus ook de gegevens die zijn ingezonden na de in het correctievoorschrift vermelde datum. Er kunnen nog tot een dag voor de normeringsvergadering gegevens worden ingezonden.

'Veel docenten staan in de examentijd onder grote tijdsdruk'

vraag bij deze prent, niet volledig hetzelfde kunnen stellen. De pilotkandidaten hoeven niets te weten over de opvattingen van de patriotten, maar moeten wel weten wat verlichtingsidealen zijn. Daarmee werd de vraag minder specifiek en konden meer antwoorden goed gerekend worden. Dat komt in het verschil in p-waarde tot uiting: op het vwo-pilotexamen heeft deze vraag een p-waarde van 60, terwijl op het reguliere examen deze vraag een p-waarde van 55 heeft. Dit toont het verschil in specificiteit in de examenprogramma's tussen de reguliere examens en de pilotexamens.

Het inlevermoment voor WOLF

Veel docenten staan in de examentijd onder grote tijdsdruk. Er moet snel het werk van tenminste vijf kandidaten worden nagekeken om via WOLF de scores in te zenden. Veel docenten gaan ervan uit dat ze, om een groepsrapportage te kunnen ontvangen, meteen alle werken van alle kandidaten moeten hebben nagekeken. Maar dat is niet terecht. De inleverdatum voor het in-

Voor de docent en de school zijn die groepsrapportage een goed middel om te zien hoe de prestaties van hun leerlingen zich verhouden tot het landelijke niveau.

Ten slotte

De geschiedenisexamens van 2010 zijn goed ontvangen. In de media, op de sites of in de klachtenstatistieken van het LAKS trokken de geschiedenisexamens geen aparte aandacht, zeker niet in negatieve zin. De examens zijn door de kandidaten als 'goed te doen' ervaren. De docenten hadden dit jaar relatief weinig kritiek. De bekendheid van de onderwerpen heeft hier wellicht een rol in gespeeld. In 2011 blijven dezelfde thema's onderwerp van het reguliere eindexamen geschiedenis.

Pittig, maar wel echt geschiedenis!

DE VMBO-EXAMENS VAN 2010

Voor het derde achtereenvolgende jaar waren 'Staatsinrichting' en 'Historisch overzicht vanaf 1900' de twee thema's van het vmbo-examen geschiedenis. Je zou mogen verwachten dat docenten en leerlingen na drie jaar een beetje vertrouwd zijn met deze thema's en de wijze van examinering. Of toch niet ?

Opmerkelijk dit jaar was het uiteenlopen van de reacties van docenten en leerlingen, kort na afname van het examen. Docenten die hun leerlingenwerk nog niet hadden nagekeken, spraken van een examen dat evenwichtiger, gevarieerder en beter was dan dat van vorig jaar. Een examen dat recht doet aan de leerlingen, een goede mix van kennis en inzicht, prima taalniveau, ja, er werd zelfs gesproken van een kwaliteitsslag!¹ Leerlingen hadden het over een veel te moeilijke toets met onduidelijke vragen, vragen die niet in het boek stonden, te gedetailleerd waren en te diep ingingen op de stof. Er waren ook klachten over een slechte voorbereiding in de klas en 'er werd niet gevraagd naar wat er gebeurd is (feiten et cetera), maar je moest er allemaal redenen voor verzinnen'.² Hoe zijn deze verschillen te verklaren? De voorwaarden

voor het maken van een 'goed' examen zijn aanwezig: een duidelijk examenprogramma (dat wordt gedragen door het veld), een syllabus met uitgewerkte voorbeelden, voorbeelden van examens van de afgelopen twee jaar om mee te oefenen en een club geschiedenisdocenten met ruime ervaring in de vmbo-examenklassen die onder leiding van de toetsdeskundige geschiedenis van Cito examenvragen maken. Gaat er bij de voorbereiding van de kandidaten op het examen dan iets niet goed?

Problemen bij de voorbereiding

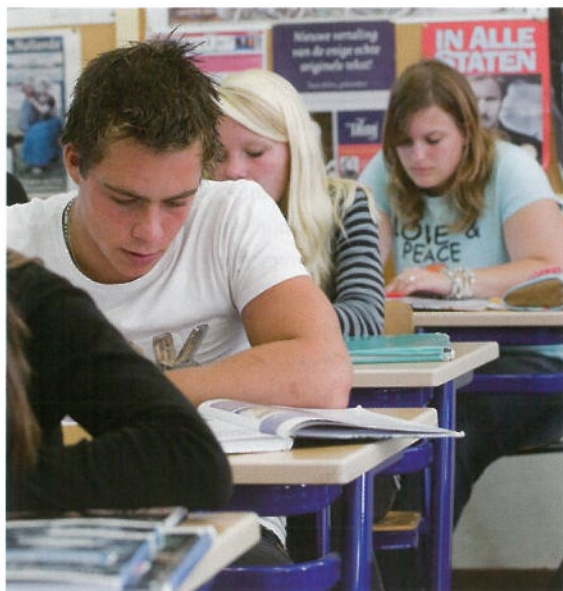
Uit de vele reacties vanuit het veld zijn enkele problemen af te leiden die te maken hebben met een minder geslaagde of gebrekkige voorbereiding op het Centraal Examen (CE). Hieronder, in willekeurige volgorde, enkele voorbeelden:

- Er is (te) weinig bekendheid op scholen en onder docenten met het examenprogramma, de syllabus en de eisen die daaraan gesteld worden (vooral wat betreft het verrijksdeel);
- Er wordt vaak blind gevaren op een leerboek/lesmethode;
- Er wordt (te) weinig geoefend met historische leer- en vakvaardigheden;
- Er is (te) weinig toetstechnische kennis aanwezig (hoe maak je een goede toets en aan welke eisen moet die voldoen);
- Er is een groot verschil in vraagvormen en benaderingen tussen de schoolexamens en de centrale examens; de centrale examens sluiten wellicht te weinig aan bij de lespraktijk;
- Er wordt niet genoeg geoefend met vragen uit oude examens;

Met dank aan Stefan Boom, Niek Nelissen, Lody Smeets en Delphine Kerkmeester voor hun opmerkingen en bijdragen.

Zie het forum van het VGN: www.vgn-kleio.nl/, het verslag landelijk VGN-overleg CE-geschiedenis en staatsinrichting vmbo (26-5-2010) en de bespreking van het vmbo-examen door Dennis Koolmoes in Kleio 5 (juli 2010).

Zie: www.examenklachten.nl/vmbo-tl/geschiedenis

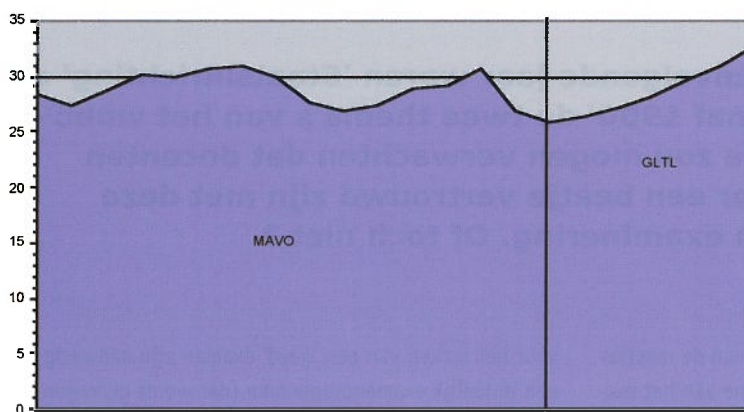

Huub Kurstjens is toetsdeskundige geschiedenis bij Cito. huub.kurstjens@cito.nl

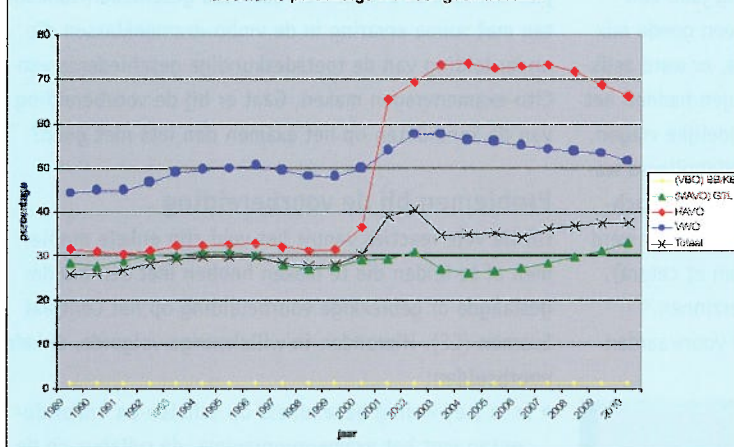
Bijlage 1
Overzicht kandidaten
geschiedenis in het
vmbo (2004-2010)

	BB-papier	BB-digitaal	KB-papier	KB-digitaal	GL/TL	totaal
2004	488		364		13.233	14.085
2005	439		373		13.535	14.347
2006	339	39	311		14.277	14.966
2007	176	111	317		15.215	15.819
2008	29	248	291		16.214	16.782
2009	18	192	293		16.923	17.426
2010	7	214	223	25	17.830	18.299

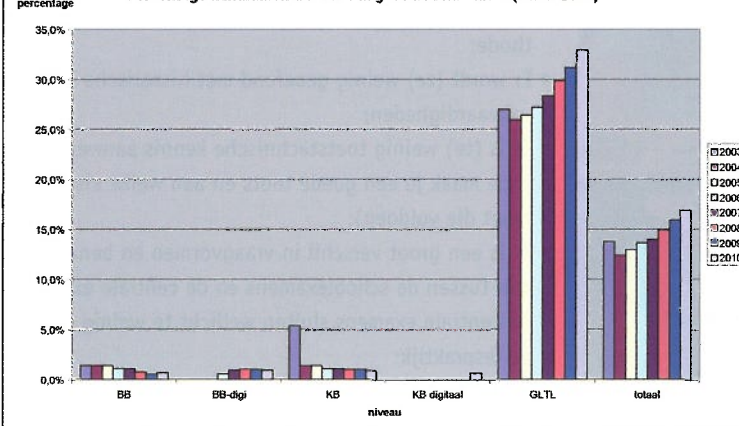
Deelname percentage CE naar gekozen vakken, in dit geval geschiedenis

Deelname percentage CE voor geschiedenis

Percentage kandidaten dat het vak geschiedenis kiest (vanaf 2003)

- Er valt winst te behalen op het gebied van taalvaardigheid;
- Er wordt (te) weinig aandacht besteed aan grote lijnen en onderlinge verbanden;
- Er wordt vaak (te) laat begonnen met de voorbereiding op het CE;
- Er is op scholen (te) weinig tijd en ruimte om het examenprogramma goed te kunnen uitvoeren.³

En natuurlijk valt er ook altijd wat te verbeteren in het werk van de examenmakers zelf, die soms te veel de randjes van het examenprogramma opzoeken of te moeilijke of te talige vragen maken. Vandaar dat alle examens, van welk vak of niveau dan ook, altijd door een groot aantal mensen vooraf gescreend worden (op inhoud, vraagvorm, taal, omvang, enzovoort). En *last but not least* ook reacties van docenten en leerlingen na afloop van een examen kunnen bijdragen aan een verbetering van examens in de loop der jaren.

Vmbo en doorstroming naar havo

Aan het examenvak geschiedenis in het vmbo worden vakinhoudelijke eisen gesteld in combinatie met leervaardigheden. Het examen is de proef van bekwaamheid om te beoordelen of leerlingen aan die eisen voldoen. Goede vakken-nis van docenten en een goede voorbereiding van de leerlingen zijn daarvoor onontbeerlijk. Er staan echter niet altijd gekwalificeerde vakleerkrachten voor de examen- klassen en leerlingen hebben in de onderbouw, ook als gevolg van een reductie van het aantal geschie- denislessen, minder historische kennis opgebouwd dan voorheen. Dit heeft gevolgen voor het niveau van leerlingen die geschiedenis in hun pakket hebben en doorstromen van vmbo naar havo. Het afgelopen

Bijlage 2

De gegevens van de Toets- en Item Analyse op basis van de versnelde correctie

In de bijlage is schematisch een overzicht opgenomen van de gegevens die bij Cito via het Wolfsysteem zijn binnengekomen op basis van de versnelde correctie. Deze gegevens zijn onmisbaar om een afgewogen oordeel te kunnen geven over de aanvaardbaarheid, validiteit en betrouwbaarheid van het examen. Ook is het mogelijk om op basis van deze gegevens een vergelijking te maken met eerder afgenomen examens. Samen met het commentaar dat na afname op de examens gegeven wordt, leidt dit tot de vaststelling van de normering (de N-term) door het CvE (College voor Examens, voorheen de CEVO).

	GL/TL	KB
gemiddelde score / schaallengte	32,0 / 59	27,7 / 54
gemiddelde p' waarde*	54,3	51,2
vastgestelde N-term*	1,4	1,5
% onvoldoende (na vaststelling door CvE)	26%	31%
betrouwbaarheid*	0,81	0,72
standaarddeviatie*	8,18	6,46
aantal kandidaten	17830	223
steekproefgrootte	12221	187

het vmbo-examen 2010 in cijfers

N.B. De gegevens voor KB zijn veel minder betrouwbaar dan voor GL/TL vanwege het geringe aantal kandidaten en een veel kleinere steekproef.

* De **p'-waarde** is een getal tussen 0 en 1 dat de moeilijkheidsgraad van een opgave weergeeft. De p'-waarde wordt berekend door de gemiddelde score op een opgave te delen door de maximaal haalbare score op die opgave. Een opgave met een p'-waarde van .10 is erg moeilijk; een opgave met een p'-waarde van .90 is erg gemakkelijk. In de tabel zijn de p'-waarden aangegeven als percentages. In de tabel zijn de p'-waarden weergegeven als percentages.

* De **N-term** is de **normeringsterm**, een ijkvariabele die ervoor moet zorgen dat aan kandidaten in verschillende jaren en tijdvakken even zware eisen worden gesteld. De besluitvorming over de normering verloopt in drie fasen:

1. De vakmedewerker van Cito geeft een advies aan de vaksectie van het CvE, op basis van de analyses van de afnamegegevens.

2. De vaksectie voegt aan dit advies een inhoudelijke beoordeling van het examen toe. Die komt tot stand op basis van de reacties en commentaren van bijvoorbeeld vakverenigingen, platformen en het LAKS, maar ook rechtstreeks van docenten en leerlingen.

De combinatie van het Cito-advies en de inhoudelijke beoordeling leidt tot een normeringsadvies van de vaksectie aan het dagelijks bestuur van het CvE.

3. Het dagelijks bestuur van het CvE verzamelt en beoordeelt de adviezen en stelt uiteindelijk de definitieve normering vast. Het resultaat is te zien in de (bovenstaande) vastgestelde N-term.

* De **betrouwbaarheid** is de mate waarin de scores consistent, nauwkeurig en reproduceerbaar zijn, kortom vrij van meetfouten. Bij een betrouwbare meting zal het resultaat dus niet beïnvloed mogen zijn door storende factoren met betrekking tot de toets, kandidaat en beoordelaar zoals het tijdstip van de toetsafname, de specifieke vormgeving van

de toets, pech of geluk met de opgaven. De mate waarin een meting ongevoelig is voor bepaalde, versturende factoren, kan worden geschat door berekening van een betrouwbaarheidscoëfficiënt. De waarde van een betrouwbaarheidscoëfficiënt ligt tussen 0 en 1. Hoe dichter het cijfer bij 1, hoe betrouwbaarder het examen is.

* De **standaarddeviatie** zegt iets over de spreiding van het hele examen: liggen de resultaten dicht bij elkaar (dan hebben de kandidaten ongeveer dezelfde resultaten) of is er sprake van spreiding van de resultaten. Hoe groter het cijfer, hoe beter de spreiding. In een histogram is de grafische weergave van deze spreiding te zien.

jaar was dat landelijk maar liefst 21 procent, één op de vijf leerlingen. In havo komt 90 procent terecht in een profiel CM (Cultuur en Maatschappij) of EM (Economie en Maatschappij), waar geschiedenis een verplicht vak is. Het aantal geschiedeniskandidaten in het vmbo is de afgelopen zeven jaar met bijna de helft toegenomen (van 13.000 naar 18.000, voor het eerst zelfs meer kandidaten dan aardrijkskunde!). Dit is mede dankzij de toegenomen doorstroom naar havo (zie bijlage 1). Daarom is het voor vmbo-leerlingen nodig om te weten wat er van hen verwacht wordt als ze doorstromen. De

kans op succes op havo hangt mede af van een goede voorbereiding en een goede basis in het vmbo.

Toetstechnische opmerkingen

Dankzij het systeem Wolf[®] komen er bij Cito gegevens binnen over de afzonderlijke examenvragen en over de resultaten van het examen. Dit jaar leverde dat een recordaantal gegevens op van 12.221 kandidaten. Op basis daarvan kunnen zeer betrouwbare uitspraken gedaan worden over het examen. Dat heeft geresulteerd in een N-term van 1,4 voor de Gemengde en Theore-

Het Wolf-systeem biedt de mogelijkheid aan docenten om een groepsrapportage aan te vragen. Dat kan alleen als de gegevens van alle kandidaten opgestuurd worden. Dat heeft voordelen voor zowel de school/docent als voor de normering. De terugrapportage laat zien op welke onderdelen de kandidaten hoger of lager gescoord hebben dan het landelijke gemiddelde. Voor de normering geldt: hoe meer gegevens er binnen komen, hoe betrouwbaarder de toetstechnische gegevens die nodig zijn voor het bepalen van de N-term.

Bijlage 3

- ▷ Voor de periode 2002 tot en met 2007 schommelen de gegevens tussen 0,64 en 0,72; van 2008 tot en met 2010 tussen 0,75 en 0,81).
- ▷ Zie de omschrijving van de toetstechnische begrippen in bijlage 2.

tische Leerweg (GTL), gelijk dus aan de N-term van het vorig jaar (zie voor de overige gegevens van het examen *bijlage 2*). De N-term is een indicatie voor de moeilijkheidsgraad, een 'moeilijk' examen dus, maar dat hoeft niet te betekenen dat het examen ook werkelijk te moeilijk was.

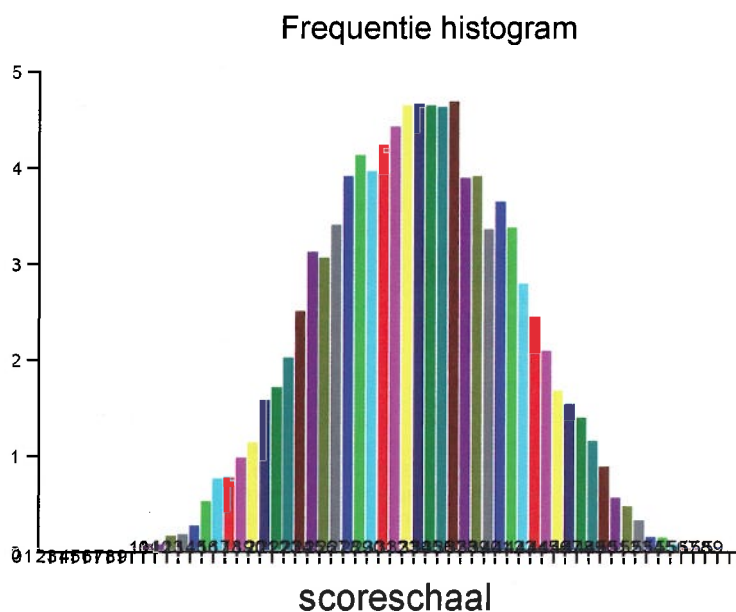
Een examen moet voldoen aan een aantal eisen, zoals validiteit en betrouwbaarheid.

Een examen is *inhoudelijk valide* als de opgaven en opdrachten uit het examen het onderwerp inhoudelijk dekken. Zo is een examen dat bij het onderwerp 'Historisch overzicht vanaf 1900' uitsluitend vragen zou bevatten over de periode na 1950, niet inhoudsvalide. De meeste docenten waren het erover eens dat het

vergelijkbare resultaten opleveren (*betrouwbaarheid*). Het GTL-examen geschiedenis heeft de laatste jaren een hoge betrouwbaarheid. Dat komt omdat de correctievoorschriften redelijk eenduidig zijn. Daarnaast zijn er veel meerkeuzevragen en zogenaamde 'voorgestructureerde' vragen in het examen opgenomen. Bij deze vragen bestaat over het algemeen weinig verschil van mening over wat goed en fout gerekend moet worden. Het examen van dit jaar had zelfs de hoogste betrouwbaarheid van de afgelopen 10 jaar. Opmerkelijk, maar niet onverklaarbaar, is dat de betrouwbaarheid van de examens op basis van het globale vmbo-examenprogramma geschiedenis (dat gold in de periode 2002 tot en met 2007) veel lager is dan de betrouwbaarheid op

basis van het huidige, vanaf 2008 geldende examenprogramma, dat concreter is en meer gespecificeerd.⁵ Dat is een indicatie dat een examen op basis van een concreet examenprogramma meer betrouwbare gegevens oplevert dan op basis van een globaal examenprogramma.

Naast validiteit en betrouwbaarheid moet er ook een goede spreiding te zien zijn tussen 'goede' en 'slechte' kandidaten (*standaarddeviatie*).⁶ Het histogram (zie bijlage 3) laat zien dat er dit jaar sprake is van een vrijwel ideale spreiding. Dat geeft aan dat de examens toetstechnisch voldoen aan waar ze voor ze bedoeld zijn: bijdragen aan het civiele effect van een diploma.

examen van dit jaar evenwichtig was opgebouwd.

Een examen is *begripsvalide* als deze het begrip, zoals bedoeld, daadwerkelijk meet ('wat meet de toets'). Door het concrete en specifieke karakter van het examenprogramma bestaat ook hierover weinig verschil van mening: de begrippen en stofinhoud die kandidaten moeten kennen, staan duidelijk omschreven in het examenprogramma.

Daardoor is ook de *aanvaardbaarheid* van het examen en het examenprogramma groot. Het examenprogramma is duidelijk en het wordt ook door het veld inhoudelijk gedragen. Wel is het examenprogramma omvangrijk. Het probleem daarbij is dat schoolboeken en docenten niet altijd het examenprogramma volledig tot hun recht (kunnen) laten komen. Daardoor krijgen leerlingen en docenten soms het gevoel dat er niet altijd getoetst wordt wat er geleerd is.

Een examen moet onder vergelijkbare omstandigheden

Taligheid van het examen

Een probleem blijft de beheersing van de Nederlandse taal. Het vak geschiedenis is uitgesproken 'talig'. De vragen moeten worden begrepen, er moet historisch geredeneerd worden en de bronnen moeten goed leesbaar zijn (vandaar dat die op vmbo-niveau vaak aangepast worden). Sommige docenten en leerlingen verzuchten na afloop dat het examen begrijpend lezen was. Sommige leerlingen begrijpen de essentie van een vraag niet, omdat ze vinden dat voor hen de vraag te moeilijk gesteld was. Of ze raken in de war door de vele denkstappen die er gemaakt moeten worden. Voor dat laatste is het hulpmiddel 'Doe het zo' bedoeld. Het geeft richting aan de formulering van het gevraagde antwoord. Toch klagen sommige docenten dat leerlingen dit hulpmiddel vaak niet gebruiken. Daar rest slechts één remedie: vaak oefenen.

Het lijkt erop alsof er de laatste jaren sprake is van een

afnemende taalvaardigheid. Dat levert voor het vak geschiedenis een probleem op. Een vraag kan vaak niet simpel gesteld worden; er is bijna altijd sprake van een zekere nuance of interpretatie. Recht-toe-recht-aanvragen zijn niet altijd mogelijk. De meeste leerlingen hebben minder moeite met gesloten vragen dan met open vragen, waarin ze met eigen woorden een antwoord moeten formuleren. Zo wordt er gebruik gemaakt van een nadere aanduiding van een reden (bijvoorbeeld 'Noem een *politieke* reden' of 'een *historische* reden' ...) om antwoorden die niet fout zijn, maar die niet beoogd worden, uit te sluiten. Hiervoor bestaat een voor de hand liggende remedie: oefenen met oude examenvragen. En ook: oefenen met het zetten van afzonderlijke denkstappen naar het juiste antwoord. Ten slotte is er altijd nog het woordenboek.

Enkele opmerkelijke resultaten

Bij de Toets- en Item Analyse (TIA), worden gegevens per vraag of subtoets geanalyseerd op basis van de WOLF-gegevens. Hierbij vielen enkele zaken op:

- Dit jaar heeft het onderdeel 'Staatsinrichting' hoger gescoord dan het onderwerp 'Historisch overzicht vanaf 1900' (bij het vorige examen waren de scores gelijk).
- Open vragen worden aanzienlijk slechter gemaakt dan meerkeuzevragen of voorgestructureerde vragen (zoals in- en aanvul oefeningen of matchingvragen).
- Vragen *met* bronnen worden doorgaans beter gemaakt dan vragen *zonder* bronnen, een beeld dat over de jaren constant is gebleven.
- De vragen die uitsluitend betrekking hebben op het verrijksdeel, worden het slechtst gemaakt.
- De vragen die over het algemeen het hoogste scoren, zijn de overlapvragen met KB (en die scoren bij KB juist veel slechter dan het gemiddelde; precies wat beoogd wordt met betrekking tot het niveauverschil tussen GTL en KB).
- Vragen die betrekking hebben op chronologisch inzicht en overzicht scoren dit jaar een stuk hoger dan vorig jaar.
- Jongens scoren hoger dan meisjes.
- In de categorie overgeslagen vragen valt op dat met name open vragen vaak onbeantwoord blijven. Ook hier valt nog winst te behalen.

Computereexamens

In de schaduw van de papieren examens van GTL, worden ook computereexamens afgenomen. Vanaf 2006 in BB, vanaf dit jaar voor het eerst (met een pilotexamen) ook in KB. Docenten en leerlingen zijn over het

algemeen enthousiast over deze manier van examineren. Toch is een aantal kinderziektes nog niet helemaal overwonnen. Naast beperkingen biedt deze vorm van examineren een heleboel voordelen. Niet alleen verloopt de correctie ervan sneller, ook bieden flash-applicaties (zoals hotspot-vragen en drag-and-drop-vragen), afbeeldingen in kleur en andere audio-visuele toepassingen vele mogelijkheden. De papieren examens in BB en KB zullen op den duur geheel verdwijnen om plaats te maken voor digitale examens. GTL laat nog even op zich wachten, maar ook daar wordt vroeg of laat het examen in digitale vorm aangeboden.

Het examen in 2011

Het examen van dit jaar was gebaseerd op een andere verhouding in scorepunten tussen de beide examen-eenheden dan de voorgaande twee jaren.⁷ Er zijn geen klachten geweest over deze nieuwe verhouding. Integendeel zelfs, de nieuwe verhouding wordt toegejuicht door docenten. De stof van het 'Historisch Overzicht' wordt als veel omvangrijker beschouwd dan Staatsinrichting en daar wordt nu in het examen meer recht aan gedaan. Deze nieuwe verhouding wordt ook de komende jaren in de examens toegepast.

Met ingang van het examen van 2011 wordt in het correctievoorschrift in de voorlooptekst een vakspecifieke regel toegevoegd. Dit is een gevolg van discussies, soms zelfs felle meningsverschillen, tussen correctoren onderling over de vraag of de antwoorden die bij een vraag gegeven zijn uitputtend zijn of niet. Daarom is de volgende vakspecifieke regel toegevoegd voor het vak geschiedenis:

Indien in een antwoord 'voorbeeld van een juist antwoord' staat, bevat het antwoord voorbeelden van juiste antwoorden. Het is geen opsomming van alle denkbare juiste antwoorden.

We hopen hiermee meer ruimte en duidelijkheid te hebben geschapen bij het interpreteren van de antwoorden van de leerlingen. Uiteraard dienen alternatieve antwoorden gebaseerd te zijn op vakliteratuur (dus niet op het schoolboek).

Tot slot

Het examen was pittig, maar niet te moeilijk voor wie zich goed had voorbereid. De reacties dat het examen weer over 'echte geschiedenis' gaat, stemmen tot tevredenheid. De voorwaarden zijn aanwezig om ook in de komende jaren betrouwbare en valide examens te maken die recht doen aan het geleerde en aan het niveau van de leerlingen in de verschillende leerwegen van het vmbo.

De nieuwe verhouding is geworden:
1:2 in BB en KB
(staatsinrichting :
Historisch Overzicht)
en 3:5:2 in GTL
(staatsinrichting :
Historisch Overzicht :
verrijksdelen).

Van varen en vechten

LIEDEREN VAN DE VERENIGDE OOST-INDISCHE COMPAGNIE

De cd Van varen en vechten door Camerata Trajectine bevat een verzameling VOC-liederen. Deze zijn voor leerlingen best toegankelijk een geven een goede kijk op het reilen en zeilen van de compagnie. Daarmee zijn ze prima te gebruiken als onderdeel van de les bij het examenonderwerp 'Dynamiek en stagnatie'.

► Het scheepsjournaal van Jan Huygen van Linschoten (1563 - 1611). De scheepsjournaals waren, ook voor de gewone mensen, een bron over hoe het er in 'de oost' toeging.

Oost-Indien houd'ick lief en weert / Het wort van menigh Man gepresen / Want als het goet hier is verteert / Soo kan men daer noch Joncker wesen.

Een armoedzaaier, een kalis, die niet meer voor zijn vrouw en kind kan zorgen, monstert als matroos aan bij de VOC. Oost-Indië is een soort Luilekkerland, heeft hij horen zeggen. Wie hier niets waard is, is daar een hele Piet en als je geluk hebt en na een jaar of vijf terugkeert, ben je een rijk man.

Aan het begin van de zeventiende eeuw hadden de Hollanders, Zeeuwen en Friezen inmiddels een aardig beeld van hoe het daar moest zijn. Scheepsjournaals met daarin beschrijvingen van verre landen, vreemde volkeren en andere gewoonten waren niet alleen bij de reders, schippers en kooplieden bekend. Ook de gewone mensen waren wel benieuwd hoe het er aan de andere kant van de wereld uitzag. Al snel verschenen er herdrukken van de scheepsjournaals. In de Republiek konden relatief veel mensen de bijbel in hun eigen taal lezen en bovendien was het gunstig voor de handel als je elementaire taal- en rekenvaardigheden onder de knie had.

Al in 1596 verscheen het *Itinerario Voyage ofte schipvaart van Jan Huygen van Linschoten naar Oost ofte Portugaels Indien*. Als secretaris van de aartsbisschop van Goa reisde hij in 1581 naar India. Hij legde allerlei informatie vast over de route daarheen en de producten die er te krijgen waren. Bij terugkeer in Enkhuizen maakte hij er twee geschriften van die als handboek bij de oprichting van de VOC werden gebruikt. Andere bekende scheepsjournaals waren die van Gerrit de Veer (1597/98: expeditie van Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck en de overwintering op Nova Zembla) en IJsbrandt Bontekoe (verscheen in 1648: expeditie naar Bantam van 1618 tot 1625).

Liedjesboeken

Als je opzag tegen het vele leeswerk, kon je ook een liedjesboek kopen. Naar Oost-Indië ging men immers ook met de muziek mee. Veel handelingen en taken aan boord gingen gepaard met ritmisch gezang. Het werken met de touwen, zeilen en het anker moest met vereende kracht gebeuren en daar hielp een liedje goed bij. Soms waren er zelfs matrozen die een instrument bespeelden. Zij werden dan bij aankomst vooruit gestuurd om de inheemse vorst gunstig te stemmen, liefst

De compagnieswerf te Delfshaven, pen-tekening door Gerrit Groenewegen, 1787. Gemeentearchief, Rotterdam.

nog met een authentiek klompdansje en geschenken erbij. Vaak zongen de zeelui met elkaar om de verveling te verdrijven. Het ging dan over de achtergelaten familieleden of juist het vooruitzicht van die spannende Indische vrouwen.

De liedjes werden opgetekend, gedrukt en uitgegeven en zodoende ontstond er een heus repertoire. Je kon kiezen uit titels als *Matroosen vreught* (1696), *De Vrolyke Oost-Indische Wellekomst-Drinker* (ca. 1740) of *De Oost-Indische Theeboom* (1767). De liedjes die er in

De VOC-liederen zijn toegankelijke primaire bronnen die goed inzicht geven in het reilen en zeilen van de compagnie. De teksten beslaan zelden meer dan een bladzijde en ze zijn vaak in rijm en in korte strofen, ritmisch geschreven. Met hier en daar wat uitleg bij een onbekend woord, komen de leerlingen zelf al een heel eind.

Nog beter gaat het als de leerlingen de liedjes ook kunnen horen. De meeste duren niet langer dan een minuut of drie. De combinatie van geluid, tempo en tekst

'VOC-liederen lijken in niets op de moderne palingsound'

stonden, waren vaak door zeemannen zelf geschreven en alle onderdelen van zo'n lange reis kwamen aan bod. Liedjes over het aanmonsteren als matroos en het afscheid nemen van geliefden. Of over de heenreis met al zijn gevaren en de aankomst in Batavia waar de mensen zo anders zijn, vooral weer die exotische vrouwen. En er waren liedjes over de terugtocht, met dat schip vol kostbaarheden en natuurlijk de thuiskomst. Daar vierde de zeeman dan een maand of wat feest, tot het geld op was en zijn schipper weer uitvoer.

Nu ook op cd

In 2002 bracht het Utrechts ensemble Camerata Trajectina van musicoloog Louis Peter Grijp de cd *Van Varen en Vechten. Lieder van de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (1602 - 1795) uit. De titel is ontleend aan de driedelige verzameling zeemansverzen en -liederen uit 1914 van D.F. Scheurleer (via www.dbnl.nl integraal te downloaden). Op de cd staat een verzameling van 21 VOC-liederen, zo veel mogelijk uitgevoerd met dezelfde instrumenten als destijds.

maakt dat de liederen het beste beklijven. Al hoort daar natuurlijk een kleine waarschuwing vooraf bij. Want hoewel ooit wijdverspreid en misschien in volle

De kist van de zeeman was gevuld met een stel extra kleren, een tabaksdoos, pijpen en een tondeldoos om vuur te maken, een stuk zeep, een spiegeltje en enkele kammen, een bord, messen, lepels, een kan en een kroes, alles met zijn initialen gemerkt, en wat naaigerei. Diegenen die konden lezen en schrijven namen papier en inkt mee, een bijbel of navigatiehandboek. Iedereen nam wat kazen, hammen, stroop en flessen jenever mee voor de eerste weken aan boord. (foto: Westfries Museum)

Jan Huygen van Linschoten.

zeemanskroegen meegezongen, doen de liederen in niets op de hedendaagse palingsound lijken. Leerlingen die op een vroegmoderne Jan Smit of Nick en Simon zitten te wachten, komen bedrogen uit.

Voorbeeld

Uit het pamflet *Aan alle matroosen* (1655) komt deze *Algemeen Artysel-brief, geschooten uyt een canon met vier stemmen*. Het betreft een uittreksel van de krijgs-artikelen (regels voor het leveren van strijd) dat aan de manschappen werd voorgelezen:

*Wil je nu vechten? Zoo krijg je tot loon,
Een Penning of Keten van Goude heel schoon;
Maer wijle niet vechten zo krijgje een strop,
Al waer je een Prins zo verliesje u kop.*

De cd **Van varen en vechten** is verkrijgbaar via www.camera-trajectina.nl en www.bol.com. Camerata Trajectina heeft veel meer cd's met Nederlandse muziek uit de zestiende en zeventiende eeuw uitgebracht. Onder meer **De vrede van Munster. Politieke muziek uit de 80-jarige oorlog** (1998) is met enkele geuzenliederen zeer geschikt om in de klas te gebruiken. De bloemlezing **Wie wil d'r mee naar Oost-Indië varen** (ed. B. Paasman) uit 1991 bevat een grote verzameling VOC-liederen, maar is alleen tweedehands verkrijgbaar. Hetzelfde geldt voor **Wat lijdt de zeeman al verdriet. Het Nederlandse zeemanslied in de zeiltijd (1600 - 1800)** door C.A. Davids uit 1980. Dit boek gaat uitgebreid in op de historische aspecten van de zeemansliederen.

De manschappen antwoordden met de *Matroosen Tegen-sang, geschooten uyt een canon met drie stemmen*:

Fiscael, als ghy an't loopen tydt
Is dan wel recht in Zee?
Maer vechten alle Hoofden**
Matroosje die vecht licht mee.
Dan zach men aen Tromp en d'Heer Obdam,
Wanneer men an den vyant quam*

*Dat zach men aen Tromp en Kartenaar,
Die saten de Engelse vry in 't haar.*

*Dat zachmen aen Tromp en van der Hulst,
Sy gaven d'Engelse lustigh bulst****

*Een fiscael is een hoge ambtenaar die de belangen van de regering behartigt en officiële aanklager bij de vloot, tweede deel betekent: er tussenuit knijpen.

**Hoofden: de aanvoerders

***ervan langs geven

Uit dit fragment blijkt duidelijk het voorrecht tot oorlogvoeren dat de VOC genoot. De manschappen krijgen in de *Algemeen Artysel-brief* de opdracht om mee te vechten. Dat levert beloning op. Wie weigert wordt zonder pardon opgehangen.

Al in de eerste zin van de *Tegensang* blijkt wie de opdracht heeft afgekondigd: de fiscaele. Dat blijkt een ambtenaar die speciaal door de regering is aangesteld om erop toe te zien dat de compagnie het voorrecht van oorlogvoeren goed gebruikt.

In 1655 komt dat recht op oorlogvoering zeker van pas. Behalve de aanwijzing van het jaartal, worden de Engelsen in de *Tegensang* tweemaal als opponent genoemd. Het is de begintijd van de zeeoorlogen met Engeland na de invoering van de Acte van Navigatie in 1651. De Engelsen verboden de invoer van goederen vanuit landen waar zij oorspronkelijk niet vandaan kwamen. Een klap in het gezicht van stapelmarkt Amsterdam dat juist dreef op de doorvoer van goederen die van heinde en verre in de pakhuizen lagen opgeslagen. Ten slotte tonen de matrozen zich zelfbewust: zij willen alleen vechten als de aanvoerders het goede voorbeeld geven. Dit zou een aanwijzing voor het relatief egalitaire karakter van de Republiek kunnen zijn, al zou je dit fragment dan moeten vergelijken met een bron waaruit de Engelse of Franse moraal blijkt.

Maarten Tromp was net overleden, niet lang nadat hij zijn grootste succes behaalde bij de Slag bij Sungels (Battle of Dungeness) en op 9 december 1653 de zee schoonveegde van het Engelse gevaar. De fiscale die er met de staart tussen de benen vandoor ging, was Mr. Jan van Wouw.

VOC en CSE

Niet ieder VOC-lied is goed te gebruiken om de stofomschrijving tot leven te wekken. Soms sluit slechts een couplet of refrein aan bij dat wat voor het examen geleerd moet worden. Te denken valt aan het vrouwenoverschot in de Republiek. In *Matroos Af-scheyt* (1696)

'De liedjes laten ons nader kennismaken met de matrozen'

staat een jongen op het punt naar Oost-Indië af te reizen als achtereenvolgens zijn moeder, de meisjes uit de buurt en een stel oude besjes hem proberen over te halen toch thuis te blijven.

Uit *'t Samensprack tusschen schipper en timmerman* (1678) blijkt hoe in het kielzog van de scheepvaart ook de scheepsbouw en zeilmakerij floreert. Bovendien bestelt de schipper een heuse pinas: het scheepstype dat veelvuldig door de VOC gebruikt werd en verschildte van de fluit die vaker over de Europese wateren voer. Al heb je wel het *Journal van de fluyt Delfs-haven* (1668). Dit fluitschip vertrekt uit de haven van Delft (een van de kamers van de VOC) en stuit in de Golf van Biskaje op Turkse zeerovers.

Over de bemanningsleden van de VOC-schepen staat in de stofomschrijving weinig meer dan dat ze lang van huis waren en dat er veel van buiten de Republiek kwamen. Je hoeft maar naar een paar liedjes te luisteren om wat beter kennis met hen te maken. Ik begon mijn verhaal met de arme sloeber die zijn geluk bij de VOC wil beproeven: *Een Calis-liedt* (1660). In *Op de 7 Oostin-*

Het bedienen van de zeilen diende met vereende krachten uitgevoerd te worden. Een liedje hielp daar goed bij. Detail van een schilderij van A. Storck, 1698. Foto: Amsterdams Historisch Museum.

dische kermis schepen verkeren we met een groep zee-mannen die wel weg willen, maar dat vanwege de wind niet kunnen. Op de rede van Texel moeten zij wachten en zij vervelen zich dood. De getrouwde mannen laten hun vrouw overkomen. De vrijgezelle jongens krijgen het zwaar: er wonen alleen wat oude boerinnen op het eiland. En dan heb je het *Merkwaardig verhaal van een dienst-maagd* (1767) over Anna Katryn. Zij is een meisje 'loos' die wou gaan varen. Verkleed als man monstert ze aan, maar al snel ontdekt de bemanning haar geheim. Ze mag blijven als de commandeur verliefd op haar wordt. Het samen luisteren van de liederen is geen complete voorbereiding op het examen, maar biedt wel een leuke invalshoek op de stoof.

'Vertellen is kiezen en dat doet pijn'

LUC PANHUYSEN OVER LUISTEREN NAAR BRONNEN EN HET VERHAAL VAN DE GESCHIEDENIS

Na zijn studie geschiedenis in Groningen ging Luc Panhuysen de journalistiek in. Hij werkte tien jaar voor onder andere *De Groene Amsterdammer* en *Het Parool*. Panhuysen schreef vier prachtige boeken over de Nederlandse geschiedenis waaronder *Rampjaar 1672*. Al zijn boeken zijn gebaseerd op bijzonder bronnenmateriaal.

'Als jongetje van acht jaar maakte ik al 'boeken'. Ik had een stripfiguurtje bedacht en daar maakte ik een verhaal over. Wat ik eigenlijk nog leuker vond, was het tekenen van landkaarten en daarbij historische en aardrijkskundige beschrijvingen maken. Non-fictie schrijven over wat ik zelf had bedacht. Dat je met taal een wereld kunt optrekken, dat vind ik magie! Verhalen vertellen, boeken schrijven, dat heb ik altijd al gewild. Er zijn genoeg historici die mooie zinnen kunnen opschrijven, maar dat maakt ze nog niet tot goede vertellers. Je moet de lezer weten mee te nemen.'

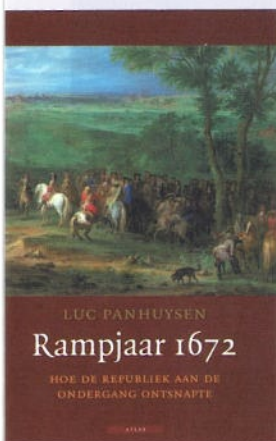
De beloofde stad

Toen Luc Panhuysen besloot weg te gaan bij *Het Parool*, wist hij dat hij een historisch werk wilde gaan schrijven. Maar waarover? Hij dacht aan de wederdopers, een onderwerp waar zijn docent geschiedenis hem op de middelbare school onbedoeld op attent had gemaakt. 'Mijn leraar vond de wederdopers in Munster een stelletje hippies, iedereen deed het met elkaar. Maar hij zei ook dat er een grote boze buitenwereld was, dat er veel onrecht voor de wederdopers was en dat is op een of andere manier in mijn hoofd blijven hangen. In Nederland weten we eigenlijk weinig van de wederdopers, maar het is een fascinerende geloofsgroep: hun opkomst en groei, de gedachte dat ze het uitverkoren volk waren, de verwachting van het einde der tijden. Het christendom heeft altijd gewerkt met een heilsgeschiedenis en dus ook met een verdwijnpunt. Dat contrast:

eerst de lijdensweg, daarna totale stilstand, gelukzaligheid, dan is er heiligheid en eeuwigheid. Ik realiseerde me dat in de hele geschiedenis van het christendom op verschillende manieren met die spanningsboog van de heilsgeschiedenis is omgegaan.

Toen ik definitief had besloten om over de wederdopers te schrijven heb ik me eerst verdiept in de Reformatie, dat was voor mij een intense kennismaking met het geloof, want ik ben niet gelovig opgevoed. Als je de Reformatie bestudeert, kom je al snel terecht bij de radicale tak, de wederdopers. Ik ontdekte dat ze eigenlijk nooit een goede pers hebben gehad. De wederdopers zijn geclaimd door hun erfgenamen, de doopsgezinden, en die hebben tot kort geleden een nogal wraakzuchtige geschiedschrijving bedreven. Steeds weer moest worden bewezen dat hun voorgangers een stelletje zondaars waren. Jan van Leiden werd iedere keer weer neergezet als de aartszondaar. Ik heb in *De beloofde stad: opkomst en ondergang van het koninkrijk der wederdopers* geprobeerd het verhaal een beetje waardig te maken, de geschiedenis over de wederdopers te vertellen zonder anachronistische verontwaardiging. Dat is ook veel spannender. Je weet dat het niet goed kan aflopen, maar als je al heel veroordelend gaat schrijven, dan haal je je schouders op over de afloop. Maar ik vond ook dat het verteld moest worden, want het koninkrijk Munster is een vergeten episode uit de vaderlandse geschiedenis.

Het was mijn eerste kennismaking met bronnen. 'Het Nieuwe Jeruzalem', zoals de wederdopers hun konink-

rijk Munster noemden, bevond zich in Duitsland en de Duitsers hebben al aan het begin van de vorige eeuw bronnenboeken uitgegeven. In de zestiende eeuw probeerden veel mensen Duitsland te ontvluchten, maar ze werden gevangengenomen en op de pijnbank gelegd. Al die bekentenissen zijn bewaard gebleven. In Nederland zijn veel wederdopers en hun geestverwanten opgepakt door de inquisitie, zij hebben eveneens bekentenissen afgelegd die zijn uitgeschreven in bronnenboeken. Eigenlijk hoefde ik niet eens het archief in.'

De Ware Vrijheid

Ook voor zijn tweede boek *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt*, een mooi en meeslepend verhaal over de twee beroemde broers en staatslieden, beschikte Luc Panhuysen over veel bronnenmateriaal,

graag zijn wiskundige kant weergeven, maar dat paste niet bij de invalshoek die ik had gekozen, namelijk hun broederschap en hun machtsband.'

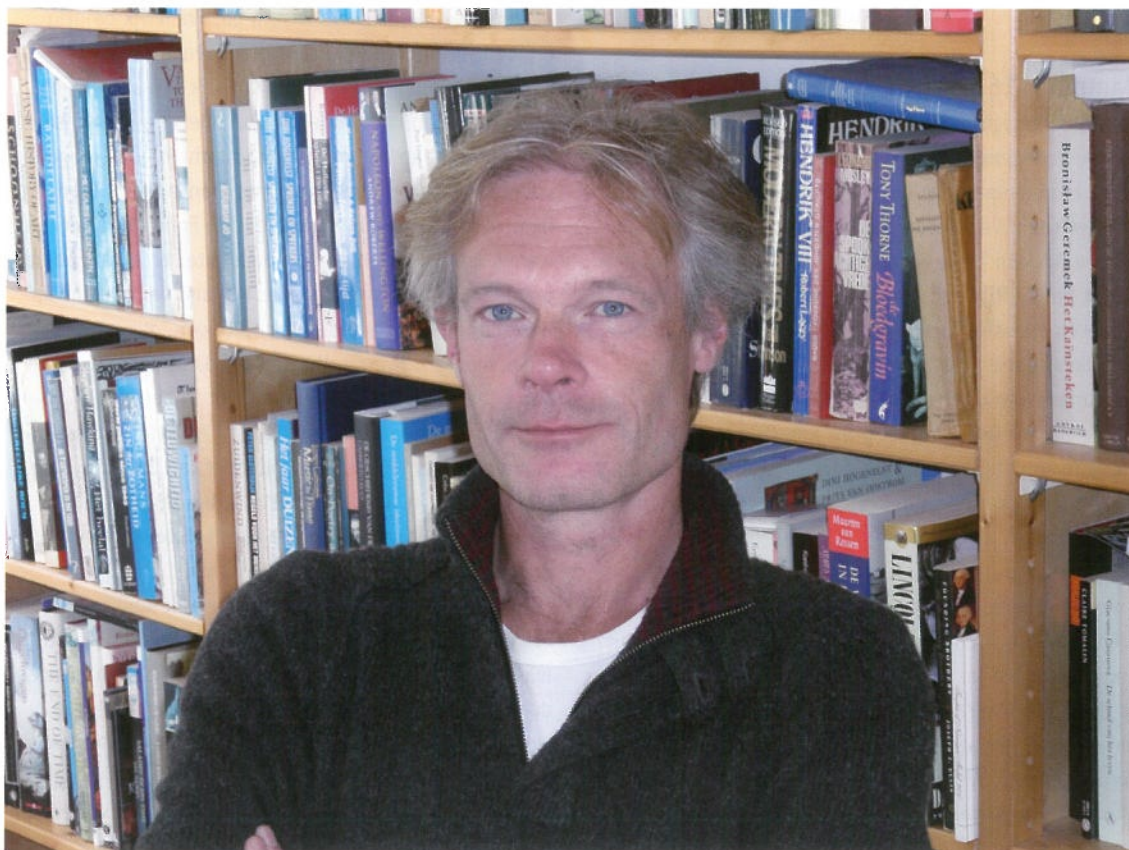
Daar hoort ook het verhaal over de Republiek bij. Johan zit als raadpensionaris aan de top, maar Cornelis zit daar, als burgemeester van Dordrecht, een laag onder. Dat maakt het interessant, want dan zie je de dynamiek tussen de verschillende machtslagen in het staatsbestel. Bovendien krijg je zicht op de manier waarop invloedrijke families met de staat verbonden zijn en hoe belangrijk het netwerken was in die tijd.

Wat het verhaal van Cornelis zo interessant maakt, is dat door zijn bestuurlijke functies blijkt dat de Republiek een matroesjkapoppetje was. Het grootste matroesjkapoppetje is natuurlijk de Republiek zelf en dan komen er nog zeven andere republieken uit, dat zijn de

'Ik heb geprobeerd de geschiedenis over de wederdopers te vertellen zonder anachronistische verontwaardiging'

voor een deel nog nooit gebruikt. 'Het verschil tussen Cornelis' brieven en die van Johan is, om in meters te spreken, het verschil tussen één en veertig meter. Maar vertellen is organiseren en organiseren is kiezen, en dat doet pijn. Als je Johan de Witt beschrijft, wil je ook

gewesten. En uit het gewest Holland komen dan weer achttien republiekjes, dat zijn de steden. De machtsbasis van de broers lag in Dordrecht, de oudste stad in Nederland. Cornelis is twee maal burgemeester van de stad geweest en als hij ervoor zorgde dat Dordrecht in

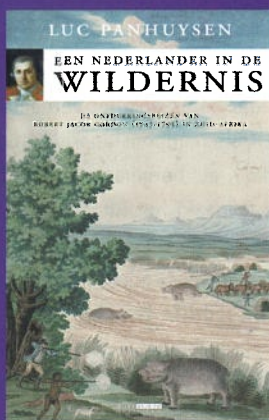
◀
Luc Panhuysen

Van Luc Panhuysen is onlangs verschenen: Een Nederlander in de wildernis. De ontdekkingsreizen van Robert Jacob Gordon (1743-1795) in Zuid-Afrika.

Kleio mag van uitgeverij Nieuw Amsterdam twee exemplaren weggeven!

Hebben?

Stuur dan een mailtje naar redactie@vgnkleio.nl.

de Statenvergadering keurig in de pas liep, dan zorgde Johan als raadpensionaris ervoor dat de stad werd beloond. De broers versterkten elkaars positie en het was interessant om dat mechanisme te beschrijven. Maar niet alleen dat, het waren de gebeurtenissen die hun levens zo verschrikkelijk spannend maakten: hun vader werd gevangengezet in slot Loevestein, Johan werd raadpensionaris in de eerste echte grote oorlog met Engeland. Als verteller moet je de personages handelend laten optreden, zoveel mogelijk in ieder geval, en de ontwikkelingen in de zeventiende eeuw maakten dat mogelijk.'

Rampjaar 1672

Vorig jaar verscheen *Rampjaar 1672: hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte*. Het boek is gebaseerd op uniek bronnenmateriaal, namelijk de correspondentie van het gezin Van Reede: vader, moeder en zoon. Vader Godard Adriaan hield als ambassadeur van de Republiek in het Duitse Rijk een enorme briefwisseling bij. Zijn vrouw Margaretha Turnor schreef hem zeer regelmatig over de situatie thuis, op kasteel Amerongen, en de gebeurtenissen om haar heen. Hun zoon Godard werd officier in het leger van de prins van Oranje, altijd druk met zijn soldaten, wachtmeesters en staljongens. Zijn brieven zijn over het algemeen korter en van mindere kwaliteit.

'Ik kan mijn werkwijze aan de hand van dit boek uitleggen. Eerst de bronnen inventariseren. Behalve de brieven heb ik archiefmateriaal van kasteel Amerongen opgevraagd, en ja, dan ga je zitten lezen, lezen, lezen. Ik noem het maar luisteren. Ik probeer goed te luisteren en vraag me steeds af waar het eigenlijk om gaat. Wat is de kern? Als je leest, probeer je je oordeel zoveel mogelijk uit te stellen. En intussen veel aantekeningen maken. Het duurde ongeveer een jaar voordat ik besloot

waarover de brieven gingen. Pas daarna ging ik aan een opzet denken. Ik maakte er meerdere, maar vaak vond ik het toch niet goed genoeg, je blijft eindeloos prutsen en punniken. Vrij naar wat Vasari zegt over Michelangelo, die zijn beelden uit het marmer bevrijdt, zou je kunnen zeggen dat ik probeer het verhaal uit de bronnen te laten opstaan.

Voor alle personen die ik door hun brieven heb leren kennen, heb ik veel respect gekregen. Wat me erg raakte, was een brief die Godard in augustus 1674 schreef aan zijn vader, vanuit het hospitaal in Mons, de dag nadat hij bij de Slag van Seneffe in zijn schouder was geschoten. Zijn handschrift stuiterde over het papier als een seismograaf, maar hij had de brief wel zelf geschreven. Ik heb veel moeite moeten doen om zijn handschrift te lezen.

Wat ik met het *Rampjaar* duidelijk heb willen maken is dat een op z'n tenen getrapte machtige man, in dit geval de Franse koning Lodewijk XIV, de Republiek en de levens van ontelbare mensen kapot heeft gemaakt. De Republiek was in die tijd een welvaartstaat, niemand kwam om van de honger. Als je dat afzet tegen de buurlanden, dan was de Republiek een pareltje. Ik heb geprobeerd de geknakte trots van de Zonnekoning in verband te brengen met de wanhoop van Margaretha. De zeventiende-eeuwers wisten dat Frankrijk twintig miljoen inwoners telde, tien keer zoveel als in de Republiek. Vroeg of laat zou Frankrijk een supermacht worden en zijn deel onder de zon opeisen. De mensen voelden dat aan. Margaretha had zich zo goed mogelijk voorbereid op de vlucht voor het Franse leger. Toen haar zoon haar waarschuwde dat de Fransen in het land waren, kon ze met haar schoondochter en kleinkinderen onmiddellijk in een koets naar Holland vertrekken. Op de zandweg zag ze al die vluchtelingen, allemaal huilende mensen. Margaretha schreef daarover in een brief aan haar man: "Ik ben bedroefd tot in den dood." Ja, dat kan ik me goed voorstellen, zij maakte ook deel uit van een samenleving, een collectief, en alles om haar heen stortte in. Iedereen wist dat het enorme leger eraan kwam, maar tot op het allerlaatste moment was er onder de bevolking nog optimisme.'

Hij vindt het belangrijk dat docenten de ruimte krijgen om een verhaal te vertellen, om geschiedenis leuk te maken. 'Er zijn cruciale overeenkomsten tussen mensen door de tijd heen. Mensen hebben honger, iedereen wordt verliefd. Deze overeenkomsten zijn bij uitstek geschikt om empathische vermogens bij mensen op te wekken. Je moet empathie gebruiken om het verleden te beschrijven.'

De boedelinventaris van Olf Stevenszoon

LES OVER 'GELD IN DE GOUDEN EEUW'

In 1651 overleed in Enkhuizen de moutmaker Olf Stevenszoon. Enkele dagen na zijn dood maakte een notaris een overzicht van zijn bezittingen en schulden. Deze boedelinventaris geeft een prachtig inblik in het leven van de Enkhuizer ondernemer. Leerlingen die het document nauwkeurig bestuderen ontdekken hoe belangrijk geld was voor Nederlanders in de Gouden Eeuw.

'Alles leek te draaien om geld', schrijft *Geschiedenis Werkplaats* in het openingsverhaal van het examenkatern over het onderwerp 'Dynamiek en stagnatie'. Maar een leerling die vervolgens op zoek gaat naar de rol van geld in de Gouden Eeuw komt bedrogen uit. De partenrederij wordt genoemd, de rijke Antwerpse kooplieden in de Republiek, de *haute finance* van de VOC en de Amsterdamse Wisselbank, maar nergens wordt duidelijk hoe deze zaken samenhangen. Zelfs in het hoofdstuk over 'Arm en rijk' blijft onduidelijk hoeveel geld gewone

burgers in de Gouden Eeuw eigenlijk hadden en hoe ze er mee omgingen.

De stofomschrijving van het centraal schriftelijk eind-examen biedt zo mogelijk nog minder houvast. Er wordt geschreven over de financiers die geld leenden aan overheden om oorlogen te voeren, over de bankiers van Amsterdam en over de rentenierende elite van de achttiende eeuw die haar geld stak in overheidsobligaties en plantageleningen, maar daar blijft het bij. Niet duidelijk wordt hoe de financiële markten van de Republiek

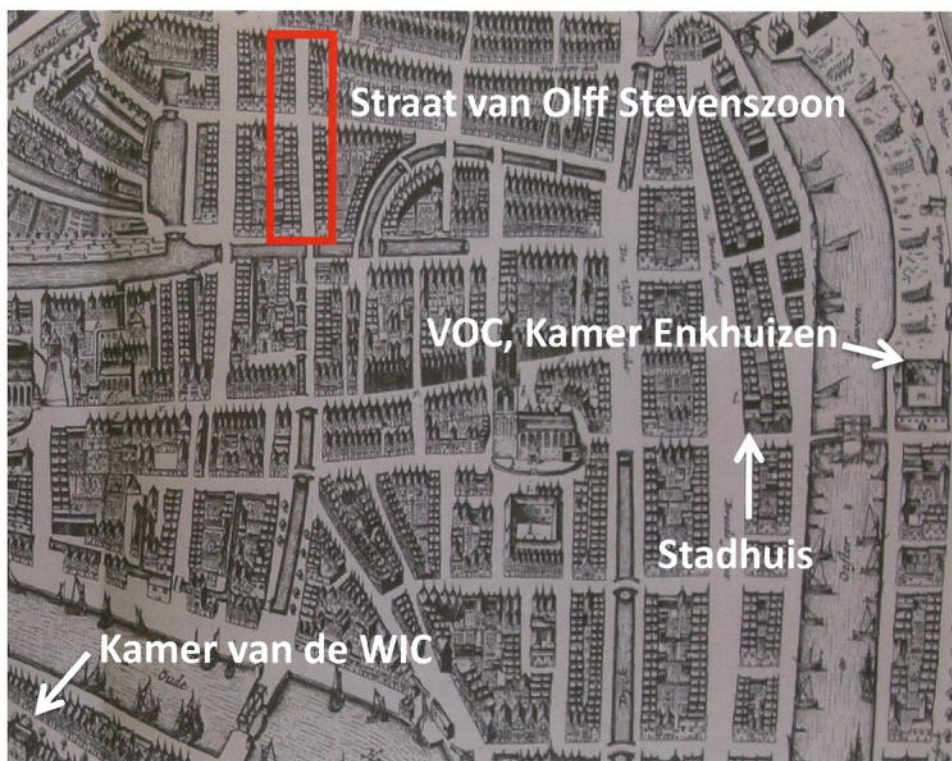
eigenlijk werkten, laat staan dat geld gebruikt wordt als middel om leerlingen de Gouden en Zilveren Eeuw beter te laten begrijpen.

Arm en rijk

De auteurs maken deel uit van een onderzoeksteam dat zich bezig houdt met de vraag waarom er tussen samenlevingen zulke grote verschillen in rijkdom bestaan. Dit geldt niet alleen voor de wereld van vandaag. Het is namelijk ook één van de meest in het oog springende kenmerken van de Europese geschiede-

Deze dia, waarop het adres van Olf is aangegeven kan gebruikt worden om iets meer over Enkhuizen in de Gouden Eeuw te vertellen.

De makers van de les zijn verbonden aan de Universiteit Utrecht. Oscar Gelderblom doet onderzoek naar de economische geschiedenis van Europa voor de Industriële Revolutie. Ruben Schalk studeerde in 2010 *cum laude* af op een onderzoek naar de financiële markt van Enkhuizen in de Gouden Eeuw. Onlangs kwam hij in het nieuws door de vondst van het oudste aandeel van de VOC.

nis vóór de Industriële Revolutie. Tegenover een kleine groep zeer succesvolle commerciële economieën - de Italiaanse stadstaten, enkele Zuidduitse steden, de kustgewesten van de Lage Landen, Zuidoost Engeland - stond een veel groter gebied met traditionele, agrarische samenlevingen waarin slechts een kleine elite in grote welstand leefde. Opvallend is dat mensen in rijke landen vrijwel altijd

Olff Stevenszoon

Olff Stevenszoon was een moutmaker die in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Enkhuizen woonde en werkte. Deze stad ten noorden van Amsterdam was een zeer welvarend centrum voor handel en visserij. Olff Stevenszoon overleed op het moment dat de Republiek op het toppunt van haar macht en aanzien stond - politiek, economisch en cultureel. De boedelinventaris van

"Follow the money" is een uitstekende manier om leerlingen door te laten dringen in de wondere wereld van de Gouden Eeuw

toegang hebben tot hoogontwikkelde financiële markten, terwijl armoede meestal gepaard gaat met zeer gebrekkige faciliteiten om te betalen, te sparen of te lenen. Daarom werkt het team aan een onderzoek naar de ontwikkeling van financiële markten in verschillende Nederlandse steden in de periode van 1500 tot 1800. Hoe financierden ondernemers hun bedrijven? Welke middelen stonden arme huishoudens ter beschikking om acuut geldgebrek te voorkomen? Slaagden stedelijke middengroepen erin om geld opzij te zetten om hun kinderen een zekere toekomst te bieden?

Historisch onderzoek in de klas

Mensen laten altijd financiële sporen na en bronnen als de boedelinventaris van Olff Stevenszoon stellen ons in staat om de omvang en organisatie van financiële markten in het verleden te onderzoeken. Leerlingen kunnen kennismaken met dit historische onderzoek door hen het sterfhuis van Olff Stevenszoon te laten analyseren. Het doel van de les is om leerlingen inzicht te geven in de rol die geld speelde in het leven en werk van inwoners van de Republiek in de zeventiende eeuw. Tegelijkertijd ontdekken de leerlingen hoe het dagelijks leven van een doorsnee inwoner van de Gouden Eeuw er uit zag.

Olff Stevenszoon biedt een verrassend gedetailleerd inzicht in zijn huisraad, het werk dat hij verrichtte, het gereedschap dat hij daarvoor gebruikte en de vorderingen en schulden die hij had. Zelfs is het mogelijk om te bepalen hoe rijk hij was in vergelijking met andere Nederlanders in de Gouden Eeuw.

Het lesmateriaal

De les 'Geld in de Gouden Eeuw' leert leerlingen een nog onbewerkte primaire bron te gebruiken om kennis over het verleden te verwerven. Het lesmateriaal bestaat uit een moderne, ingekorte vertaling van de boedelinventaris van Olff Stevenszoon, een werkblad voor leerlingen met diverse opdrachten en een PowerPoint-presentatie die door de docent gebruikt kan worden bij het introduceren van de opdrachten en het bespreken van de uitwerking. In aanvulling op de summier antwoorden in de PowerPoint-presentatie is er, alleen voor de docent, een veel uitgebreider antwoordmodel gemaakt waarin een gedetailleerde analyse van de brontekst wordt gegeven en de gevonden gegevens in een bredere context worden geplaatst. Onzichtbaar voor de leerlingen maar wel bruikbaar voor de docent zijn de 'onderwaterschermen' (ook wel *notes* genoemd en als zodanig te printen). In deze schermen worden suggesties voor het gebruik van afzonderlijke dia's gedaan en wordt extra historische informatie die niet in het antwoordmodel staat gegeven.

Uitdagende opdrachten

Het werkblad organiseert het onderzoek van de leerlingen in verschillende stappen. Opdrachten 1a en 1b zorgen ervoor dat leerlingen de tekst heel grondig lezen en de inhoud in verband brengen met kennis die ze hebben over de historische context waarin de bron ontstond. Opdracht 2 maakt leerlingen bekend met het oorspronkelijke doel van de inventaris en maakt duidelijk dat het verzamelen van financiële gegevens

Het vermogen van Olff Stevenszoon (in guldens).

BEZITTINGEN		SCHULDEN	
Vorderingen	1.975	Schulden	3.460
Huis en mouterij	750		
Huis Noorderdijk	460		
Landerijen	3.450		
Koeien	500		
Inboedel	(200)	Eigen vermogen	3.875
Totaal	7.335	Totaal	7.335

‘Item een stuk land gelegen tussen de twee dycken te noorden deser stadgroot ontrent zeseneenhalf morgen’

Hier wordt weer even gepuzzeld: wat zouden we kunnen afleiden uit het feit dat Olff zeven morgen (waarschijnlijk weide-)land bezat? Dit is ruim zes hectare en daarmee een aanzienlijk bezit. De vraag is natuurlijk wat hij met die grond deed (hij hield er koeien).

bijdraagt aan een goed begrip van de economie en samenleving van de Gouden Eeuw. In het bijzonder gaat het daarbij om het belang van kredietverlening voor het goed functioneren van huishoudens en bedrijven. Opdracht 3 verbindt het verhaal van Olff Stevenszoon met de kernleerstof van het examenonderwerp ‘Dynamiek en stagnatie in de Republiek’.

Makkelijk in te passen

De les over Olff Stevensz zal in vruchtbare aarde vallen bij leerlingen die in grote lijnen bekend zijn met de geschiedenis van de Gouden Eeuw. Geef deze les nadat de middeleeuwse voorgeschiedenis besproken is en ook de belangrijkste groeisectoren in de economie van de Republiek aan bod zijn geweest. De les is goed te combineren met de bespreking van de internationale handel, de verschillen tussen arm en rijk, of de vorming van regentenoligarchie in de late zeventiende en achttiende eeuw. Het verdient aanbeveling om de les over twee lesuren te verdelen. In het eerste lesuur volstaat een introductie van een kwartier om leerlingen voor te bereiden op het maken van de opdrachten 1a en 1b. Daarna kan de klas eventueel in twee groepen gesplitst worden die elk een van de twee opdrachten maken. In

de tweede les (een vol lesuur) worden opdrachten 1a en 1b dan besproken en worden de opdrachten 2 en 3 in opnieuw in groepjes gemaakt en klassikaal besproken.

Goede voorbereiding eindexamen

Voor de oplettende leerling is wel degelijk heel veel terug te vinden over de rol van geld in de Gouden Eeuw. Het probleem is vooral dat nergens expliciet aandacht aan het thema besteed wordt. Dat is jammer want *follow the money* is een uitstekende manier om leerlingen door te laten dringen in de wondere wereld van de Gouden Eeuw. Dit kan ze mogelijk ook helpen bij het voorbereiden van het eindexamen. U kunt uw leerlingen uitdagen om op zoek te gaan naar de financiële informatie die verstopt is in hun examenkatern, bijvoorbeeld door ze de vraag te stellen wat we nu nog over Nederland in de Gouden Eeuw zouden weten als we uitsluitend nog bronnen hadden die over geld gaan? Het antwoord zal u en uw leerlingen verbazen.

Praktische informatie

De les over Olff Stevenszoon is online beschikbaar op de site van Kleio en op het weblog van de Utrechtse onderzoeksgroep: www.geldindegoudeneeuw.nl

Wat kost een mens?

DE REPUBLIEK EN DE SLAVERNIJ

In het najaar van 1753 vertrok de 'Willem Carolina', een houten zeilschip van 30 bij 8 meter, uit de haven van Rotterdam. Begin januari 1754 meerde het schip aan voor de kust van West-Afrika. Eind mei werd de eindbestemming in Suriname bereikt via een tocht langs verschillende forten en landingsplaatsen tussen het huidige Sierra Leone en Nigeria.

In Suriname werd de lading geteld: 252 Afrikaanse mannen en jongens, 79 Afrikaanse vrouwen en meisjes. De seksen waren van elkaar gescheiden en vastgeketend aan het schip. Deze 331 mensen waren overigens al veel langer onderweg dan de reis op de 'Willem Carolina' en hun aantal was ooit veel groter. Onderweg van de Afrikaanse naar de Amerikaanse kust was de helft van ellende omgekomen.

Angst en onzekerheid

Stel je voor: wekenlang heb je aan elkaar geketend gelopen van de plaats waar je gevangen bent genomen door mensen die net zo'n donkere huidskleur hebben zoals jij, maar ze zijn wel anders. Ze zeulen je mee naar de zeekust die je voor het eerst van je leven ziet. Daar word je dan verkocht aan een soort witte duivels. Maandenlang houden ze je opgesloten in de donkere kelders van een fort tot er een schip komt waar je aan boord moet. Alles wat je vertrouwd is, ben je kwijt. Je weet niet waar je naar toe gaat. De mensen aan wie je bent vastgeketend spreken vaak een andere taal, de bemanning van het schip ook. Het gerucht gaat dat je uiteindelijk door die vreemde witte mannen gedood zult worden en opgegeten.

In bijna twee maanden zeil je naar een totaal onbekend gebied. Twee maanden in de stank van zweet, urine, diarree en braaksel. Twee maanden lang de kans op onverwachte zweepslagen, twee maanden lang de mogelijkheid te worden verkracht. Bij aankomst in Paramaribo worden in totaal veertig doden geteld. Een zeer voordelige reis volgens de kapitein van de 'Willem Carolina', veertig doden op een lading van ruim driehonderd slaven was normaal.

Het kon ook anders: op 1 januari 1738 liep het WIC-schip 'De Leusden' vast op een zandbank in de

monding van de Marowijne-rivier in het oosten van Suriname en begon te zinken. Benedende zaten ongeveer zevenhonderd Afrikanen. Kapitein Jochem Outjes was bang dat ze van de gelegenheid gebruik zouden maken om in opstand te komen. Hij liet de dekluisen dichtspijkeren en liet alle zevenhonderd Afrikanen een langzame verdrinkingsdood sterven die, volgens zijn eigen getuigenis, meer dan een etmaal duurde. Dit was een extreme, maar niettemin weloverwogen en binnen het systeem 'rationele' daad. Normaal gesproken zouden de slaven voor aankomst juist goed worden verzorgd zodat er een hoge prijs voor ze kon worden bedongen.

De in- en verkoop-registers van de Willem Carolina, 1754.

Alex van Stipriaan is hoogleraar Caraïbische Geschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en conservator Latijns Amerika en Caraïbisch gebied bij het Tropenmuseum Amsterdam.

The image shows two pages of handwritten records from the 'Willem Carolina' registers of 1754. The left page is titled 'In- en verkoop-registers van de Willem Carolina, 1754' and lists names and numbers. The right page is titled 'In- en verkoop-registers van de Willem Carolina, 1754' and lists names and numbers. The handwriting is in Dutch and the records are organized in columns.

De binnenplaats van fort Elmina, Ghana.

Mishandeling

Wanneer je dan als slaaf in Noord- of Zuid-Amerika was aangekomen werd je bekeken en betast. De slaven gilden van de pijn als ze een roodgloeiend brandmerk in hun borst gedrukt kregen met tekens die ze niet begrepen. Voor de zekerheid was er een stukje perkament tussen het brandmerk en de huid geplaatst, zodat het brandmerk niet al het losgebrande vlees meetrok. De letters bleven levenslang zichtbaar. In plaats van Kwamina werd een slaaf voortaan Dirk of Monkie genoemd.

1600 en 1830 met 'Nederlandse' schepen zo'n 600.000 Afrikanen gedwongen de Atlantische Oceaan overgestoken. Zij vertegenwoordigden een gezamenlijke handelswaarde van zo'n 120 miljoen toenmalige guldens. Met hun gratis arbeid werden waardevolle halffabrikaten voor de Westeuropese markt geproduceerd, zoals suiker en koffie. Toen er rond het midden van de achttiende eeuw veel kapitaal vrijkwam in de Republiek werden in minder dan vijftig jaar tijd bijna vijftig miljoen toenmalige guldens geïnvesteerd in Caraïbische

'Slavernij was ook toen niet iets vanzelfsprekends. In de Republiek klonken veel anti-slavernij stemmen'

In dat onbekende land werden de slaven vervoerd naar voor hen onbekende plaatsen, die ze vervolgens hun hele leven niet meer mochten verlaten. Vreemde mensen bepaalden tot in de kleinste details hoe je moest leven. De belangrijkste arbeidsprikkels bestond uit zweepslagen.

Volgens de bewaard gebleven aanwijzingen van een plantagedirecteur eind achttiende eeuw, kreeg een slaaf die de plantage verliet om bij een partner op een buurplantage de nacht door te brengen, standaard tachtig zweepslagen op het blote onderlichaam. Nog tot tien jaar voor de afschaffing van de slavernij noteerde een volkomen normale plantagedirecteur dat hij een aantal mannen en vrouwen ieder vijftien tot vijftig zweepslagen had laten geven, onder andere wegens 'plichtsverzuim' en 'slecht koffieplukken'. Ondanks de aangescherpte regelgeving voor slavenhouders bleef het een rigide systeem.

De handel in en productie door de in slavernij gebrachte Afrikanen is lange tijd een belangrijke economische factor geweest voor de Republiek. In totaal zijn tussen

slavenkoloniën, waarvan drievijfde in Suriname. In feite was het een tropisch verlengstuk van de 'Nederlandse' economie.

Onnatuurlijk

Slavernij was ook toen niet iets vanzelfsprekends, ook al willen sommige koloniale historici dat nog wel eens naar voren brengen. Ook destijds klonken er anti-slavernij stemmen die op een gegeven moment niet meer genegeerd konden worden. Voor alle duidelijkheid: in West-Europa bestond geen slavernij. Mensen konden volgens de wet geen roerende goederen zijn, zoals bij de slaven in Suriname en de Antillen wel het geval was. Sterker nog, verschillende pausen hebben zich sinds de zestiende eeuw tegen de slavernij in de Amerika's uitgesproken, wat de rooms-katholieke kerk ter plekke overigens nooit verhinderde er slaven op na te houden. Dat tekende de dubbele maat waarmee ook in de Republiek werd gemeten, want slavernij in de koloniën was de basis van het arbeidssysteem, in de Republiek zelf was het niet toegestaan.

In de koloniën was de hoogst mogelijke beloning voor

*From different Periods, different Scenes, the same
Unhappy Slave, while bleeding on the ground,
Tears never fail to fall—his Woe is felt by the world.*

John Gabriel Stedman werd als militair uitgezonden naar Suriname om daar een slavenopstand te helpen onderdrukken. Hij hield een dagboek bij. Toen hij zijn, al behoorlijk gekuiste versie van *Narrative of a five years' expedition against the revolted Negroes of Surinam* aan een uitgever aanbood, concludeerde deze dat het werk te schokkend was om uit te geven. Het boek werd later erg belangrijk voor de abolitionistenbeweging.

Gravure uit *Reinhart* van Elisabeth Maria Post. 'En ik was stil tevreden, doch in de verte hoor ik de zweep van den bomba'. Het laat zien dat slavernij in de Republiek absoluut geen geaccepteerd fenomeen was.

een slaaf of slavin die zich in de ogen van zijn baas uitzonderlijk had onderscheiden, zijn of haar vrijlating. Dat impliceerde dat zelfs in het koloniale systeem slavernij eigenlijk niet als de normale staat van een mens werd gezien. Dat bleek ook want rond 1770 schreef een Surinaamse planter en tevens een groot voorstander van slavernij over 'de natuuryke Zugt tot vryheid, die in alle redelyke Schepselen, gevolglyk ook in de Slaaven is'. Toch duurde het nog tot 1863 voor dit systeem werd afgeschaft.

Toen in 1621 de West Indische Compagnie werd opgericht, die

een eeuw lang de slavenhandel van de Republiek zou organiseren, was de inspirator daarvan, Willem Usselinx, geen groot voorstander van slavernij, want, zei hij, '... men seyt gemeenlick dat met onwillige honden quaet hasen vangen is, en dat ongewilligen arbeyt swaer valt. Een man van desen lande sal meer wercks aflegghen als dry swarten, die groot gelt costen'. Hugo de Groot noemde in diezelfde tijd slavernij, juridisch gezien, iets tegennatuurlijks en de populaire Brederoo sprak zich in zijn toneelstuk *Moortje* in 1615 nog uit tegen het onmenselijk en goddeloos karakter van de handel in Afrikanen.

De Verlichting

Toch veranderde die houding, want aangelokt door de potentiële winst die er te maken viel, namen ook Nederlanders in toenemende mate deel aan de handel in- en productie door Afrikanen die in slavernij waren gebracht. 'Afrikaan' of 'neger' werd vaak bijna synoniem aan 'slaaf'. Die veranderde visie werd gerechtvaardigd met een beroep op de bijbel en verkondigd door predikanten die stelden dat Afrikanen afstammelingen waren van Noachs vervloekte zoon Cham, die tot eeuwige dienstbaarheid was veroordeeld. Rond 1700 was dat in de Republiek een algemeen geaccepteerd denkbeeld geworden.

In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam daar echter alweer verandering in. Er werd zelfs hardop over afschaffing van de slavernij gediscussieerd. Toen in 1779 een plantage-eigenaar uit Suriname terugkeerde in Nederland verbaasde hij zich over de aanwezigheid van 'voorstanders der afschaffing van den slaafschen dienst in onse Colonien'. Ook verschenen er in die tijd

toneelstukken, krantenartikelen, gedichten en diverse geschriften en boeken waarin de gruwelen van de slavernij werden gehekeld. Daaronder waren bijvoorbeeld de roman *Reinhart* (1792) van Elisabeth Maria Post over een idealistische jongeman in Berbice, de Nederlandse buurkolonie van Suriname, en het in meerdere talen uitgekomen en rijk geïllustreerde dagboek van John Gabriel Stedman over zijn vijfjarig verblijf als militair in Suriname (1796), en Betje Wolf's vertaling van het werk van de Franse abolitionist Frossard, *La cause des esclaves / De Zaak der Neegerslaaven* (1790).

Het bleef niet bij woorden alleen, want bijvoorbeeld Stedman beschreef in romantische pennenstreken zijn liefdesrelatie met de zwarte Joanna, Betje Wolf liet weten niet meer bij bepaalde Vlissingse kennissen te gaan logeren vanwege haar 'natuurlijken afkeer van slavenverkoopers' en op verschillende momenten was er sprake van oproepen tot een consumentenstaking, want 't Vogt, dat gy in uwen Koffy-kop hebt, is [...] geen water meer, maar traanen'.

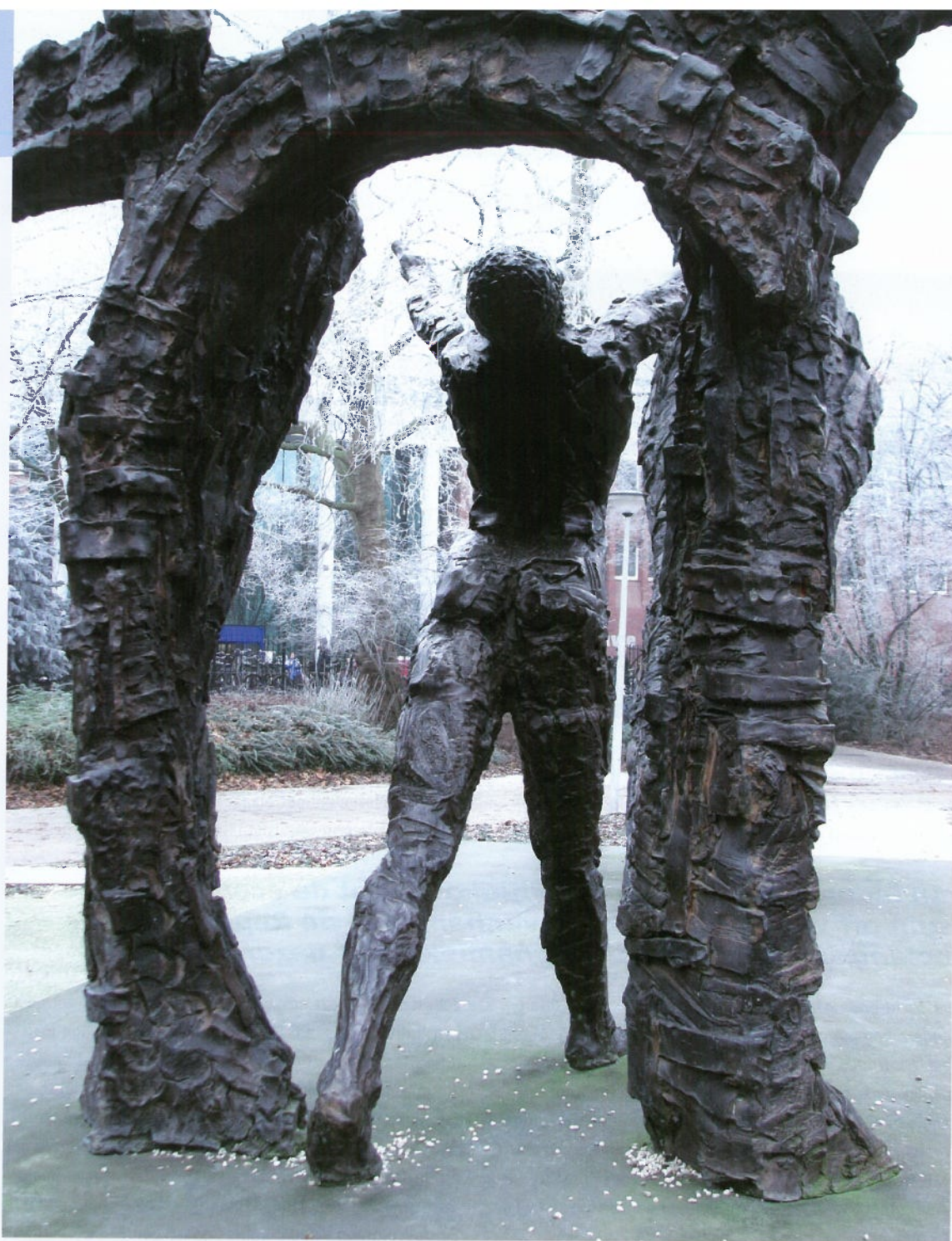
Die veranderde houding was duidelijk de invloed van de Franse Verlichting. Zo had Voltaire al in 1759 in zijn roman *Candide* expliciet gerefereerd aan de hardheid van de Surinaamse slavernij. De toenemende acceptatie van de principiële gelijkheid van mensen leidde er uiteindelijk toe dat in 1797 in de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek werd gediscussieerd over de vraag of een bepaling in de ontwerp-grondwet moest worden opgenomen waarin slavenhandel en slavernij werden afgekeurd en wanneer afschaffing gerealiseerd moest zijn. Het voorstel werd afgewezen, maar het geeft wel de veranderde houding in invloedrijke kringen weer. Maar men moet zich ook weer geen al te overdreven voorstelling van deze eerste abolitionistische golf (ca. 1760 - ca. 1800) maken. In vergelijking met Engeland bleef de afkeer

De afkeer van de slavernij in de Republiek toch te klein van omvang en te zeer gekoppeld aan de ideeën van de Franse Revolutie om blijvende invloed te hebben.

Economisch belang

Terug nu naar de tijd van de Republiek. De historicus Emmer heeft nogal eens beweerd dat de slavenhandel

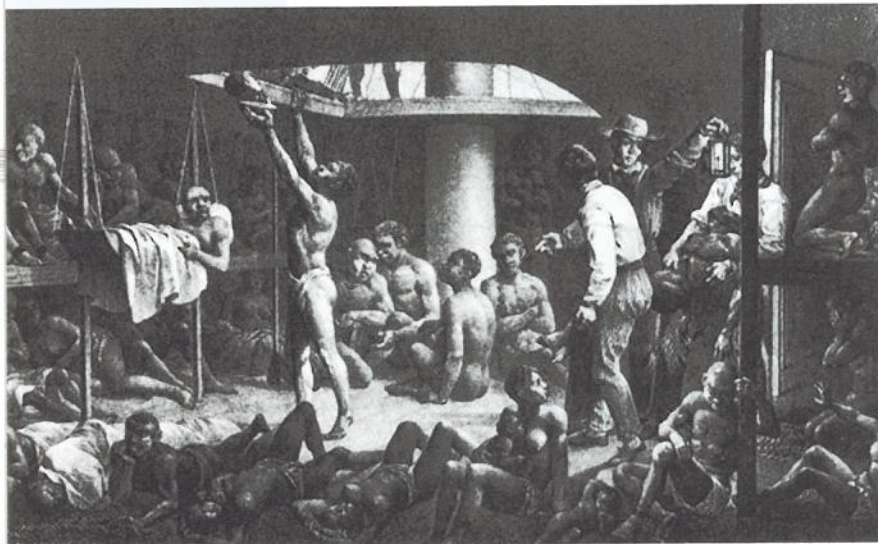

◀ Nationaal monument
slavernijverleden
(detail).

'Veertig doden op een lading van ruim driehonderd slaven was normaal'

en slavernij eigenlijk nauwelijks winstgevend waren. Nog afgezien van het feit dat zo'n bewering wellicht bedoeld was om het belang van de slavernij voor de Nederlandse geschiedenis te relativeren, valt dit moeilijk hard te maken, want het is niet echt te kwantificeren. In ieder geval is er geen twijfel over dat de economische *spin off* van slavernij en slavenhandel in de Republiek voor belangrijke economische dynamiek heeft gezorgd. Scheepswerven, touwslagerijen, steenbakkerijen, vissers, kuipers, koffiehuisen, brouwerijen, geweer makers, pakhuizen, sjouwers, assuradeurs en notarissen, allemaal hadden ze belang bij de productie voor én van slavenhandel en plantages. Zo waren er

rond 1700 alleen al in Amsterdam zo'n honderd suikerraffinaderijen in bedrijf waar de suiker van de Westindische plantages werd geraffineerd. Dat *multiplier effect* was ook de vooropgezette bedoeling van de 'onderneming' Suriname. In 1686 kwamen beheer en exploitatie van Suriname namelijk in handen van een soort BV met drie aandeelhouders: de WIC, de stad Amsterdam en de schatrijke familie Van Aerssen van Sommelsdijck, die zich verenigden in de Geotroyeerde Sociëteit van Suriname. In het hen verleende octrooi stond met zoveel woorden te lezen dat werd gehoopt 'op voordeel ende welvaren: door accres van commercie en navigatie (dus: toename van handel en scheepvaart), door het debit van

Interieur slaverschip,
onbekende Braziliaan-
se tekenaar, ca. 1830.

veelderhande manufacturen ende vruchten (d.i. de verkoop van vele produkten), door het manufactureren van de rouwe waren dewelke van daer in retouren herwaerts

'In ieder geval is er geen twijfel over dat de economische spin off van slavernij en slavenhandel in de Republiek voor belangrijke economische dynamiek heeft gezorgd'

gebracht ende gemanufactureerd wesende, wederom in andere handen gedebiteerd ende verhandelt werden, door den continuelen aanbouw en de reparatie van schepen derwaerts varende" etc." Kortom, de onderneming Suriname moest zorgen voor welvaart in de Republiek door toename van handel en scheepvaart en het verwerken van tropische grondstoffen ('rouwe waaren') die dan als eindproduct weer verder verhandeld konden worden. En zo gebeurde het ook.

Overleven

Ondertussen balanceerden de Afrikanen die onder dwang dit systeem draaiende hielden op het wankelende touw tussen overleven binnen of buiten het systeem. Binnen het systeem betekende dat levenslang afhankelijk zijn van de grillen van een ander en altijd de dreiging van fysiek geweld. En doorwerken tot je erbij neerviel, de meeste slaven werden niet ouder dan 37. Ieder jaar ging nog steeds twee procent meer plantageslaven dood dan er geboren werden. De enige reden voor slaven om binnen het systeem te blijven was de relatieve zekerheid van een schamel voedselpakket plus een dak boven hun hoofd, en vrienden en verwanten om hen heen.

Overleven buiten het systeem kon ook. Dat heette 'marronage' en betekende de vlucht van de plantage het

oerwoud in, of, zoals in het geval van Curaçao overzee naar Venezuela, om zich daar bij andere vluchtelingen aan te sluiten. Slaven konden een onafhankelijk, maar evenzeer schamel bestaan diep in het binnenland opbouwen, met de kans voortdurend opgejaagd te worden door militaire expedities en alsnog een vroege dood te sterven of weer in slavernij teruggebracht te worden. Voor velen, zeker de vrouwen met kinderen en ouderen, een onmogelijke keus. Toch hebben duizenden de stap gewaagd en zijn er onafhankelijke Marrongemeenschappen ontstaan die tot op de dag van vandaag nog voortbestaan.

Verzet

Hoe de keus ook uitviel, binnen of buiten het systeem, van de eerste tot de laatste dag werd de slavernij gekenmerkt door allerlei vormen van verzet. In de eerste plaats het verzet van mensen die ondanks het rigide systeem overleven met elkaar door een geheel eigen cultuur op te bouwen waaraan de slavendrijvers geen

deel hadden. Maar ook fysiek verzet is er altijd geweest: van individuele sabotage-acties tot grootschalige Marronoorlogen. Dat trof altijd weer de achilleshiel van de kolonie, namelijk de winst. Er zijn perioden geweest dat Suriname en Curaçao stonden te wankelen op hun koloniale grondvesten, niet alleen vanwege het slavenverzet en de succesvolle Marronovervallen op plantages, maar eveneens omdat het handenvol geld kostte om de kleine Europese groep slavenhouders daartegen te beschermen. Vandaar dat op 10 oktober 1760, dit jaar precies 250 jaar geleden, de Surinaamse koloniale overheid zich gedwongen zag met een deel van de Marrons vrede te sluiten en hun rechten te erkennen. Ook dat kostte geld, en het was de koloniale wereld op z'n kop, maar daarmee probeerde het bestuur de rust te herstellen, wat overigens pas in de negentiende eeuw echt lukte. Toen uiteindelijk in 1863 de slavernij helemaal werd afgeschaft kregen de slavenhouders een bedrag van driehonderd florijnen per slaaf uitgekeerd, als compensatie voor de schade die hen door de afschaffing werd aangedaan. De ex-slaven, die meer dan twee eeuwen voor het economisch welzijn van een vreemde natie hadden gezorgd, kregen geen cent.

Bijna anderhalve eeuw later werd in Amsterdam een nationaal monument opgericht om dat verleden niet te vergeten.

Het ware gezicht van de moorddadige massa

PAMFLETTEN EN MOORD IN HET RAMPJAAR 1672

'Het volk was redeloos, de regenten waren radeloos en het land was reddeloos'. Dit is het overbekende mantra van het Rampjaar 1672. Door de woede-uitbarsting van het volk en het gedraal van regenten gaat de Nederlandse Republiek in 1672 bijna ten onder na een verraderlijke aanval van Frankrijk, Munster, Keulen en Engeland. Het hoogtepunt van het Rampjaar – of dieptepunt al naar gelang het perspectief – is de moord op raadpensionaris Johan de Witt en zijn broer Cornelis door het bloeddorstige volk dat op 20 augustus 1672 in Den Haag uit Oranjeliefde tot een geweldsexplosie komt. Maar klopt dit verhaal wel?

Het land bleek helemaal niet reddeloos: in 1678 waren alle vijanden weer verdwenen. En regenten bleken een stuk minder radeloos dan gedacht: er werd achter de schermen heel wat afgekonkeld tijdens het Rampjaar. De gewone Nederlanders waren ten slotte weliswaar gewelddadig en onsympathiek, maar zeker niet redeloos. Er zat een redelijk coherente argumentatie achter de moord op Johan en Cornelis de Witt en de oproeren die vanaf juni de Republiek overspoelden. Nogmaals: onsympathiek, maar niet zonder rede.

Daarnaast bleken de oproerlingen en moordenaars helemaal niet te typeren als 'het gepeupel', of 'het bandenloze grauw', zoals wel vaker is beweerd. Het is zelfs beter in plaats van 'volk' te spreken van 'burghers en ingesetenen', want zo noemden de oproerlingen en moordenaars zichzelf. Dit waren mensen met burgerrechten, aanzien en goede banen. Er klopt dus niet zoveel van het verhaal en daarmee is er voldoende reden om het Rampjaar opnieuw te bekijken.

Frankrijk, Munster, Keulen en Engeland vielen in het voorjaar van 1672 de Republiek aan. Vanuit het oosten ging vooral de opmars van het Franse leger zo snel dat paniek zich van de Nederlanders meester maakte. Deze

◀
J. van Vliet, de pamflettenverkoper of liedjeszanger, Atlas van Stolk Rotterdam.

Michel Reinders is onderzoeker aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij promoveerde in 2008 op een proefschrift over het Rampjaar 1672.

▷
Tumult tot Middelburg,
Atlas van Stolk,
Rotterdam.

'Pamfletten schetsten een utopie waarin Johan de Witt niet langer een rol speelde'

paniek werd voor een groot deel gevoed door allerlei politiek drukwerk (nu bekend als pamfletten) dat met een voor die tijd ongekende snelheid door de Republiek raasde. Mensen in Amsterdam konden binnen een dag weten wat in het grootste gedeelte van de Republiek was gebeurd. Wat zij hoorden was niet veel goeds; sterker nog: het nieuws was gitzwart. Steden als Nijmegen, Arnhem, Utrecht en de onneembaar geachte Schenkenschans vielen als vliegen op een warme dag. Nog erger dan het feit dat de steden en verdedigingsbolwerken in Franse en Duitse handen vielen, was het feit dat er nauwelijks verzet was. Er gingen zelfs verhalen rond over lafhartige capitulaties, terwijl de berichten volgens de Nederlanders in de nog vrije gebieden over gevechten hadden moeten gaan. Daar kwam nog bij dat duizenden vluchtelingen op weg waren naar de huidige Randstad. Het leek gedaan met de Republiek.

"Eigenlijk kon er alleen maar sprake zijn van verraad", schreef een groot aantal pamflettisten. Deze gedachtegang won snel aan populariteit in het Rampjaar, voor

een deel doordat propagandisten (waaronder Orangisten) deze gedachten opschreven en verspreidden in pamfletten, maar vooral doordat duizenden mensen in heel Nederland de fundamenteën van hun stad, provincie en land voor hun ogen in elkaar zagen storten. En zij dachten oprecht dat hun eigen bestuurders - Johan de Witt voorop - hier verantwoordelijk voor waren. De regenten hadden immers getreuzeld met de opbouw van de verdediging, zij hadden de prins onterecht buiten het bestuur gehouden, zij hadden het leger de afgelopen decennia uitgekleeft en zij hadden de meest bekwame bestuurders van het pluche gehouden om hun eigen vriendjes en familieleden aan een baantje te helpen. Het duurde niet lang voordat de eerste steen door een ruit van een regentenwoning ging.

Hoogtepunt van haat

Op 20 augustus bereikte de regentenhaat een hoogtepunt in Den Haag, waar Johan en zijn broer Cornelis de Witt door duizenden burgers werden vermoord, in

stukken gesneden, deels opgegeten en deels per opbod verkocht. Over deze moord bestaan twee theorieën: ten eerste is er de traditie van *de spontane moord* en ten tweede is er de traditie van *de samenzwering*. In de eerste traditie was de moord een ongeplande uitbarsting van een gezichtloze Oranjemassa. In de tweede traditie was de moord een gecompliceerd complot, waarbij de handelingen van slechts een aantal samenzwervers als alverklarend zijn gezien en die meestal leidden tot de impliciete beschuldiging dat de prins van Oranje persoonlijk de moordopdracht had gegeven. Beide theorieën slagen er niet in de moord voldoende te verklaren. Ten eerste hoorden de moordenaars zoals gezegd helemaal niet tot het gepeupel. Ten tweede bleken de moordenaars zelf helemaal geen onderdeel van het al dan niet aanwezige Oranjecomplot.

Er bestaat dus de noodzaak de moord op een nieuwe manier te bekijken. Als wij de moord willen begrijpen, moeten we de moordenaars begrijpen. Dit is in de twee bovengenoemde tradities onmogelijk gebleken. Het is

Moordende burgers

De moordenaars waren dus burgers, waaronder 'de meest aanzienlijke burghers'. Zat moorden deze mannen simpelweg in het bloed? Of kon iemand deze burgers met een knip van de vingers aanzetten tot een moord? Als we rekening houden met de context van de maanden voorafgaand aan de moord lijkt dit zeer onwaarschijnlijk. Met deze kennis is er opeens een grote noodzaak voor een verklaring die rekening houdt met de motivatie van de scherprechters zelf. Waarom namen deze burgers nu net op 20 augustus dergelijke ongewone maatregelen?

Het antwoord: omdat raadpensionaris De Witt en zijn omgeving verantwoordelijk werden gehouden voor het slechte bestuur dat de ergste crisis in de afgelopen twintig jaar had veroorzaakt. Maar dit was niet genoeg voor een moord. Er was wel vaker slecht bestuurd zonder dat dit uitmondde in een slachtpartij. Nee, de mannen van de Ware Vrijheid hadden halverwege 1672 een nog veel slechtere reputatie: zij waren corrupt,

'Werd de bloeddorst van de moordenaars aangezet alsof iemand in een donkere kamer plotseling het licht aandeed?'

geen toeval dat historici de moordenaars nog steeds het liefst (en misschien zelfs in toenemende mate) omschrijven als 'het grauw' of 'de lynchmassa'. Door te wijzen op 'bloeddorstigheid' en 'Oranjeliefde' als motivatie voor hun daad, hebben historici een verdere verklaring voor het gedrag van de moordenaars niet nodig geacht. In *de spontane traditie* was de uitbarsting een teken van de natuurlijk aanwezige bloeddorstigheid van de laagste klassen, terwijl in de traditie van *de samenzwering* de bloeddorst van de moordenaars als het ware werd aangezet, alsof iemand in een donkere kamer plotseling het licht aandeed.

Wat nu als blijkt dat de moordenaars het tegenovergestelde waren van 'het grauw'? Volgens de Haagse advocaat Adriaan van der Goes - die later aan zijn broer een brief over de moord schreef - speelde 'het grauw' die dag zelfs helemaal geen rol van betekenis. Maar wie waren dan wel actief? Van der Goes had het zelf gezien: 'niet het graeuw, maer principaele borgers als silversmeden, schoenmaeckers en oock andere soo fatsoenlycke'. De prins van Oranje liet iets soortgelijks los tijdens de bijeenkomst van de Staten van Holland op 22 augustus - twee dagen na de moord - waar hij aan de aanwezige regenten uitlegde waarom hij het een slecht idee vond om de moordenaars te vervolgen. Willem 'wist niet of met vigeur daartegens te procederen, was by de voornaemste burgers geschiet, dangereus'.

zij hadden gemeenschapsgeld gestolen, zij hadden gerommeld aan de politieke structuur van de Republiek door burgers en de prins van Oranje buiten de politiek te houden en zij hadden geprobeerd de Republiek aan Frankrijk te verkopen. Nu was dit natuurlijk niet allemaal waar, maar het stond in honderden pamfletten en er was verdenking genoeg om deze ideeën tot de dominante opinie in het publiek debat te maken. En daar zijn we aangekomen bij de kern van het verhaal. Dit publiek debat, dat voornamelijk werd gevoerd door

**Moordgrauw,
Atlas van Stolk,
Rotterdam.**

middel van pamfletten, bleek cruciaal. Er verschenen niet voor niets meer dan een miljoen pamfletten tijdens het Rampjaar 1672. Met enige zwaardoenerij zouden we zelfs kunnen beweren dat pamfletten de weg naar de moord op Johan en Cornelis de Witt plaveiden.

In ieder geval zijn deze politieke publicaties van groot belang om de spanningen te begrijpen die in de voorafgaande weken waren opgebouwd en die de moord in de verbeelding van velen tot een rationeel 'juiste' oplossing maakten. Want dat is de crux: de moordenaars hadden het idee dat zij met de moord een probleem

en kracht boven alle andere uit: de moord was een actie van een collectief van (aanzienlijke) burgers dat het recht had doen gelden waar het Hof van Holland onbekwaam was gebleken dit te doen. Van een woede-uitbarsting door het Oranjegekke 'grauw', het beeld dat zich na een aantal eeuwen historische analyses diep in ons collectieve geheugen heeft genesteld, moesten de tijdgenoten uit het Rampjaar opvallend weinig weten. Bij een gebeurtenis die zo complex is als de moord op Johan en Cornelis de Witt, neigt spreken van één oorzaak naar megalomanie. Dit is voornamelijk het geval,

'Alle lichaamsdelen gingen eraan. Ook de geslachtsdelen'

oplosten. Het was hen niet om bloed te doen. Zij waren druk met het redden van de Republiek.

Pamfletten laten, als we goed kijken, niet alleen zien wat mensen bewoog, maar ook hoe en waarom schrijvers de gebeurtenissen rechtvaardigden of veroordeelden. In alle verschillende rechtvaardigingen die na de moord verschenen steekt één beeld wat betreft aantal

omdat we simpelweg niet terug in de tijd kunnen om in de hoofden te kijken van de mannen die Johan en Cornelis de Witt sloegen, schopten, staken en beschoten. Een interview of opiniepeiling behoort helaas ook niet tot de mogelijkheden. In een dergelijke situatie zou het overmoedig zijn om hier te beweren dat pamfletten de enige oorzaak waren van de moord op de gebroeders

De Witt. Dat is te gemakkelijk gedacht. We kunnen echter wel kijken naar de onderwerpen waar mensen in de weken voorafgaand aan de moord over debatteerden en hoe deze beelden, namen en ideeën zich verhouden tot de gebeurtenissen van 20 augustus. Het blijkt dat pamfletten bijdroegen aan een politieke atmosfeer, waarin pamfletschrijvers een utopie schetsten waarin Johan de Witt niet langer een rol speelde. Na de 'verwijdering' van Johan de Witt – de meeste schrijvers doelden hiermee in eerste instantie niet noodzakelijkerwijs op moord, maar meer een ongedefinieerd verdwijnen – zouden de problemen vanzelf ook verleden tijd zijn. Deze beelden werden al snel opgevolgd door minder cryptische schrijvers, die zinspeelden op een meer gewelddadig einde. De auteur van het pamflet *Aanspraak aan Kornelis de Wit* schreef bijvoorbeeld voorafgaand aan de moord

Jan de Baen, De lijken van de gebroeders De Witt, opgehangen op het Groene Zoodje aan de Vijverberg te Den Haag, 20 augustus 1672, Rijksmuseum.

over De Witt: 'En als ick vraagh 't Gemeen, Wat schort er? Dien Quant moet eerst een Voetje korter, Is 't zeggen, want door zijne Doodt, Soo raken wy weer uyt den Noodt'. Er verschenen binnen enkele dagen tientallen pamfletten met een soortgelijke strekking.

Volledige straf

In tegenstelling tot een populaire opvatting onder historici, gaven de moordenaars dus helemaal niet toe aan hun 'aangeboren bloeddorstigheid' toen zij vervolgens de lichamen van de broers toetakelden. De dood was juridisch gezien simpelweg niet genoeg in de ogen van deze amateur-rechters. De gebroeders De Witt dienden hun volledige straf te ontvangen. Dus ontkleedde men de lijken en begon de volgende fase van de straf. Zij sneden de vingers, ledematen en organen van en uit de lijken om het recht te doen spreken op een manier die als uitermate rechtvaardig en verstandig werd gezien in de vroegmoderne wereld: zij volgden het principe van vergeldingsgeweld, een oog om oog, tand om tand. De moord ging zoals Adriaan van der Goes schreef: 'al off het een wettige executie waer geweest'. Een anonieme getuige was eveneens 'd'ordre in dese disordre' opgevallen.

Wat met de lichamen gebeurde, is later gerechtvaardigd door verschillende schrijvers. Uit deze beschrijvingen krijgen we een idee welke daden precies symbool stonden voor de (vermeende) misdaden die de gebroeders De Witt hadden begaan. Ten eerste sneed iemand de vingers van de rechterhand van Johan de Witt, de hand waarmee hij het Eeuwig Edict had ondertekend.

Vervolgens werden armen en benen afgesneden, net zoals de steden en provincies van de Republiek in 1672 als gevolg van slecht bestuur door de vijand waren 'afgesneden'. Op deze manier gingen alle lichaamsdelen eraan. Ook de geslachtsdelen.

Dominante opinie

Wat betekent het nou eigenlijk dat de moord op Johan en Cornelis de Witt voor de gebeurtenis zelf al speelde in het publiek debat in de Republiek? Betekent dit dat een Oranje samenzwering onmogelijk was? Helemaal niet, maar het geeft wel aan dat, als dit het geval is geweest, de samenzweerders geen uitermate radicale gedachte weergaven, maar eerder meevoeren op de dominante opinies van het publiek debat. We hebben nog niet de vraag gesteld waarom we in de twintigste-eeuwse geschiedschrijving ervoor hebben gekozen om de prins verdacht te maken en de moordenaars als grauw te omschrijven. Waarom zijn burgers die op zoek waren naar recht eigenlijk niet het dominante beeld van de moordenaars?

Daar is een aantal redenen voor. Misschien wel de belangrijkste: Johan de Witt en de aanhangers van de Ware Vrijheid passen in onze verbeelding heel goed bij het tijdsbeeld van de twintigste eeuw. Waren zij niet die mannen van moderne waarden als individuele vrijheid, religieuze verdraagzaamheid en handel? Een moord op deze mannen kon enkel een daad zijn geweest van het meest onnadenkende uitschot. De prins van Oranje was daarentegen de monarchale absolutist. De religieuze *hardliner* die het belang van de Republiek boven dat van de handel verkoos. Hoe kon het weldenkend deel der natie deze man steunen?

Hoe gemakkelijk het ook is deze mythe in stand te houden, de werkelijkheid was anders. De Witt werd in zijn eigen tijd zeker niet geassocieerd met individuele vrijheid. Van burgerparticipatie in het bestuur moest hij al helemaal niets weten en dat was bepaald geen geheim. Voor een beter begrip van de moord moeten we de mythes rond de Ware Vrijheid en het Orangisme laten varen en de moordenaars en hun motieven serieus nemen.

◀
Haagsche broeder-
moord, Atlas van
Stolk, Rotterdam.

LITERATUUR

Michel Reinders, **Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672** (Uitgeverij Balans: Amsterdam, 2010) Hierin uitgebreide verwijzingen naar alle aspecten van het Rampjaar.

Vrije vrouwen?

DE SOCIALE EN ECONOMISCHE POSITIE VAN VROUWEN IN DE REPUBLIEK

Tegenstrijdige opvattingen over de arbeidsdeelname van Nederlandse vrouwen zijn verre van nieuw. Al in de Republiek was er verwarring over de positie van vrouwen. Wat was de feitelijke positie van vrouwen in deze tijd? Wat was hun juridische status, hun plaats binnen het huwelijk en gezin en hun positie op de arbeidsmarkt?

Vergeleken met andere westerse landen is deze in Nederland tegenwoordig laag, vooral omdat veel vrouwen in deeltijd werken. In 2007 was ongeveer 60 procent van de Nederlandse vrouwen economisch onzelfstandig. 'Powerfeministe' Heleen Mees ageert tegen de Nederlandse cultuur waarin veel vrouwen parttime werken, waardoor ze vaak financieel afhankelijk zijn van hun echtgenoot. Zij vindt dat vrouwen meer moeten gaan werken, om zowel de economie als hun eigen zelfstandigheid te bevorderen. Tegenstanders van Mees zeggen dat als vrouwen voor het huishouden en de kinderen willen zorgen, zij deze vrijheid moeten krijgen. Sommigen beweren zelfs dat vrouwen uitermate geschikt zijn voor zorgende taken, deze zelf ook leuk vinden, en vaak minder ambitieus zijn in hun carrière dan mannen.

Opvallend in deze discussie is de tegenstelling tussen de ambitieuze, hardwerkende vrouw, en de huiselijke, zorgende moeder. De hoofdrolspeelsters in het huidige debat weten waarschijnlijk niet dat deze beeldvorming verre van nieuw is. Al in de zeventiende eeuw beston-

den er schijnbaar tegenstrijdige opvattingen over de Nederlandse vrouw. Enerzijds was er het stereotype van de Hollandse huisvrouw als uiterst propere en huiselijke vrouw, anderzijds verbaasden buitenlanders die naar de Republiek afreisden zich over de aanwezigheid van vrouwen in het openbare leven, en over hun actieve deelname in de handel. Vooral (de verandering in) de economische positie van vrouwen is nauw verbonden met het eindexamenthema: 'Dynamiek en stagnatie in de Republiek.'

Ondernemende vrouwen

Een reiziger schreef: "Tis very observable here, more women are found in the shops and business in general than men; they have the conduct of the purse and commerce, and manage it rarely well, they are carefull and diligent, capable of affairs, (besides domestick (sic)), having an education suitable, and a genius wholly adapted to it."¹

Dit is slechts één van de vele uitspraken van reizigers die de Republiek bezochten. Bijna allemaal beschreven zij Nederlandse vrouwen als ondernemend, zakelijk, dominant, en opvallend aanwezig in het openbare domein, zoals in winkels en op straat. Sommige buitenlanders beoordeelden deze eigenschappen als positief, andere juist weer als negatief, maar het beeld van de zakelijke en zelfstandige vrouw hebben zij gemeen. Er is echter ook een heel ander stereotype van de vrouw in de Republiek dat werd opgemerkt door buitenlandse reizigers, namelijk dat van de uiterst huiselijke, zindelijke en deugdzaam huisvrouw. Zo zouden zij zeer proper zijn, wat bijvoorbeeld bleek uit het feit dat hun huizen en stoepjes zo schoon waren.

► W. Montague, *Delights of Holland; or, a three months travel about that and the other provinces* (Londen 1696) p. 183.

Cornelis Beelt, Weverswerkplaats, ca. tweede helft zeventiende eeuw. Te zien is hoe een vrouw haar man helpt bij het werk met het weefgetouw. Museum Bredius, Den Haag.

Elise van Nederveen Meerkerk is als senior onderzoeker verbonden aan het IISG.

◀
Johannes Vermeer,
Dame met dienst-
bode, ca. 1666.
Frick Collection, New
York.

Ook Nederlandse tijdgenoten hielden zich bezig met beeldvorming over de vrouw. Moralisten benadrukten de deugden die een vrouw moest bezitten: zij moest binnenshuis blijven, kuis, schoon en een goede huis-

de vrouw hoorde binnenshuis en was ondergeschikt aan haar man. Ook de reizigersverslagen ademen deze mening meestal en buitenlanders zagen de bazigheid van de Nederlandse vrouw, die misschien wel deels

'Buitenlanders zagen de bazigheid van de Nederlandse vrouw meestal niet als positief'

vrouw en moeder zijn. Dit in tegenstelling tot mannen, die de kost moesten winnen en zaken doen. Vrouwen hoorden volgens dergelijke moralisten dus thuis in de huiselijke en privésfeer, terwijl mannen in de openbare sfeer thuishoorden.

Hoe strookt het beeld van de bazige ondernemende vrouw met dat van de kuise en spaarzame huisvrouw? Het gaat hier natuurlijk om stereotypen, terwijl er een verscheidenheid aan vrouwen was. Deze stereotypen zeggen wel iets over de Nederlandse vrouw, maar vooral over hoe tijdgenoten vonden dat zij moesten zijn:

op waarheid gebaseerd was, meestal niet als positief. Zelfs in hun ultieme drang naar properheid zagen zij de dominantie van de Nederlandse vrouw terug.

Huwelijkse status

In de meeste historische bronnen uit de vroegmoderne tijd werden mannen hoofdzakelijk met hun beroep, en vrouwen met hun huwelijkse status aangeduid. Dit illustreert hoe men mannen en vrouwen bij voorkeur definieerde. Een vrouw werd in de eerste plaats aangeduid als 'jongedochter' (alleenstaande vrouw), als 'huisvrouw van...' (echtgenote), of als weduwe.

▶
Judith Leyster, zelf-
portret rond 21 jaar,
1630. National Gallery
of Art, Washington.

In Nederland was de echtgenote juridisch ondergeschikt aan haar man en handelingsonbekwaam. Alleenstaande meerderjarige vrouwen en weduwen waren daarentegen wel handelingsbekwaam. Deze verschillen in juridische positie hadden grote gevolgen voor vrouwen in het dagelijks leven. Voor gehuwde vrouwen betekende de rechtsongelijkheid dat zij onder voogdij van hun man stonden en dus juridisch aan hem ondergeschikt waren. In principe hadden zij geen zeggenschap over hun ei-

actief was in de handel, kon zij, onder bepaalde voorwaarden, het predicaat 'openbaar koopvrouw' krijgen. Voor de zaken die zij deed, was zij dan handelingsbekwaam. Daarnaast konden echtparen een machtiging opstellen bij de notaris. In de Republiek waren veel mannen op reis voor zaken of in de zeevaart. Met een 'akte van procuratie' machtigden zij regelmatig hun echtgenote om de zaken waar te nemen tijdens hun afwezigheid.

'Een hoog percentage vrouwen huwde nooit'

gen goederen. Echtparen trouwden in gemeenschap van goederen, maar mannen beschikten over het huwelijkse goed zolang ze gehuwd waren. Daarnaast mochten getrouwde vrouwen hun eigen zaken niet behartigen, dit moest hun man doen. Dus konden zij geen zakelijke contracten tekenen, of in eigen naam voor de rechtbank verschijnen.

In de praktijk bestonden er echter uitzonderingen waardoor gehuwde vrouwen (deels) hun handelingsbekwaamheid konden verkrijgen. Als een getrouwde vrouw

Wegens het gelijke erfrecht voor meisjes en jongens, dat in de meeste andere landen niet bestond, konden vrouwen beschikken over eigen bezit. Weliswaar ging dit in de gezamenlijke boedel als zij trouwde, maar bij de notaris konden voor haar goederen allerlei beschermende bepalingen worden gemaakt. Eén voorbeeld hiervan waren huwelijkse voorwaarden, maar ook de bepaling dat de man niets te zeggen had over de goederen van zijn vrouw. Ook konden vrouwen, in tegenstelling tot mannen, het recht bedingen om pas na de

dood van hun man te beslissen of zij al dan niet in zijn winst of verlies wilden delen. Alleenstaande meerderjarige vrouwen en vrouwen die weduwe geworden waren, waren in de Republiek handelingsbekwaam. Rechtsgeleerden in Nederland vonden voogdij over deze vrouwen achterhaald. Een argument hierbij was dat handelings-

namen, terwijl mannen buitenshuis werkten. Wel zijn er aanwijzingen dat dit onderscheid in de Republiek minder streng was dan elders. Zo schetst een Duitse toerist zijn verbazing over het feit dat in Nederland, als man en vrouw op zondag gaan wandelen, de man het kind draagt, terwijl de vrouw zorgeloos naast hem

'Een weduwe of een alleenstaande meerderjarige vrouw was juridisch handelingsbekwaam'

onbekwaamheid voor ongehuwde vrouwen en weduwen in strijd zou zijn met de 'aangeboren vrijheid van het Hollandse volk'. Hierin maakte men geen onderscheid tussen weduwen en ongetrouwde vrouwen, die in veel andere landen ook bij meerderjarigheid onder voogdij van hun vader of een ander mannelijk familielid bleven.

Gezinsleven

Enkele demografische kenmerken beïnvloedden het gezinsleven van vrouwen in de vroegmoderne tijd – met name de ongelijke sekseratio en het Europees huwelijkspatroon. In een groot deel van de vroegmoderne tijd bestond er een 'vrouwenoverschot', met name in steden. Dit was een natuurlijk demografisch gegeven (mannen stierven gemiddeld jonger dan vrouwen), maar door de grootschalige emigratie van mannen naar zee was het vrouwenoverschot in de Republiek verhoudingsgewijs groot. Mensen trouwden gemiddeld relatief laat (vrouwen 25, mannen 27 jaar), wat in combinatie met hoge kindersterfte leidde tot kleine huishoudens van gemiddeld 4 tot 5 personen. Meestal woonde men in een 'kerngezin' – vader, moeder en kinderen. Daarnaast huwde een hoog percentage nooit: variërend naar tijdperk en regio 10 tot 20 procent van alle vrouwen in de vroegmoderne tijd.

De meerderheid van de vrouwen trouwde echter wel. Gehuwde vrouwen waren zoals eerder genoemd juridisch ondergeschikt, maar er zijn aanwijzingen dat er relatief veel vrijheid was binnen het gezin. Allereerst hadden jongeren in de Republiek een betrekkelijk vrije huwelijkskeuze. Weliswaar konden ouders wettelijk een huwelijk verbieden, maar in de praktijk kozen jonge mensen hun huwelijkspartner meestal zelf. Zakelijke belangen speelden een rol, maar volgens het protestantisme waren harmonie en genegenheid belangrijker voor het slagen van een huwelijk. Deze harmonie leidde, ondanks de juridische ongelijkheid, in de praktijk waarschijnlijk ook vaak tot een grotere gelijkwaardigheid tussen de echtgenoten.

Niettemin was de heersende norm dat vrouwen huishoudelijke taken en zorg voor de kinderen op zich

loopt.² Daarnaast was, indien nodig, betaalde arbeid van de getrouwde vrouw gewenst, en werd deze zelfs door de autoriteiten aangeprezen. Dit gold niet alleen voor de armere klassen, maar ook voor de middenstand. Niet voor niets waren zoveel getrouwde vrouwen in de Republiek actief in de handel.

Weduwe

In de vroegmoderne tijd stierven mannen gemiddeld eerder dan vrouwen, en daarmee was de kans om weduwe te worden aanzienlijk. Naast emotionele gevolgen had de dood van haar man ook sociaaleconomische consequenties voor de vrouw. Als haar man overleed werd een weduwe handelingsbekwaam, ook als zij jonger was dan 25 jaar. Ze kon voortaan beschikken over haar eigen geld. In principe erfden echtgenoten niet van elkaar, maar vaak besloten zij per huwelijksvoorwaarden of testament dat alle bezittingen naar de langstlevende zouden gaan. Zolang de kinderen nog minderjarig waren, hadden weduwen bovendien meestal het vruchtgebruik. Vaak bleven zij dus niet helemaal onbemiddeld achter, maar het was moeilijk om de eindjes aan elkaar te knopen. Daarom vinden wij ook vrij veel weduwen terug in de bronnen met een handeltje of betaald werk. Daarnaast bestond binnen veel gilden het weduwerecht, waarmee weduwen het ambacht van hun overleden man mochten voortzetten.

Een substantieel deel van de vrouwen in de vroegmoderne tijd bleef ongetrouwd. Hoe keek de samenleving tegen deze aanzienlijke minderheid aan? Het kerngezin was de norm, maar alleenstaande vrouwen werden niet met de nek aangekeken, zoals in veel andere landen. Vaak woonden alleenstaande vrouwen niet alleen, maar deelden zij een woonruimte met andere alleenstaande vrouwen. Zo deelden zij kosten van huur, stookkosten en gezamenlijke maaltijden, maar zij waren ook minder kwetsbaar doordat zij samenwoonden. Wat wel opvalt, is dat vrouwen dikwijls niet bij hun ouders of broers en zussen bleven inwonen. Deze zelfstandigheid hing samen met de economische mogelijkheden van

E. Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009) p. 82.

► E. van Nederveen
Meerkerk, *De draad in
eigen handen. Vrouwen
en loonarbeid in de
Nederlandse textiel-
nijverheid, 1581-1810*
(Amsterdam 2007).

▽
**Emanuel de Witte,
Adriana van Heusden
en haar dochter op de
vismarkt, ca. 1662.
National Gallery,
Londen.**

alleenstaande vrouwen. Doordat zij zelf erfden van hun ouders, waren meerderjarige welgestelde alleenstaande vrouwen relatief onafhankelijk. En als zij minder geld hadden, waren er mogelijkheden om met arbeid in hun levensonderhoud te voorzien.

Actief in handel

De laatste jaren is steeds meer bekend geworden over de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt in de Republiek. In ieder geval bevestigt recent historisch onderzoek één stereotype van de Nederlandse vrouw: zij was bijzonder actief in de handel. Maar wat deden vrouwen verder? En hoe veranderde hun positie op de arbeidsmarkt? Uit historische bronnen zoals belasting-registers, juridische bronnen, en gildearchieven blijkt dat vrouwen werkten in alle economische sectoren. Dit betekent echter niet dat zij evenveel mogelijkheden hadden op de vroegmoderne arbeidsmarkt als mannen. Er waren duidelijke sociale regels over welk werk geschikt was voor vrouwen. In de meeste beroepen vinden wij hen daarom slechts mondjesmaat terug: hun arbeid was geconcentreerd in een beperkt aantal beroepen. Vrouwen werkten vooral in de textielnijverheid, en daarbinnen voornamelijk in 'voorbereidende', arbeidsintensieve beroepen van het productieproces, zoals heke-len van vlas of spinnen van garen. Deze werkzaamheden werden meestal slecht betaald en als laaggeschoold beschouwd. Ander werk binnen de textiel, zoals weven of droogscheren, was meestal georganiseerd binnen een gilde, en bijna uitsluitend verricht door mannen. Vrouwen in de textiel varieerden van heel jong tot heel oud, en waren zowel ongetrouwd, als getrouwd

of weduwe. Een gangbare verklaring hiervoor is dat textielarbeid gemakkelijk thuis en onderbroken kon worden gedaan, zodat zij voor huishouden en kinderen konden zorgen. Mijn onderzoek heeft echter uitgewezen dat vrouwen met kleine kinderen nauwelijks minder tijd besteedden aan betaald werk dan vrouwen met oudere kinderen.³ Bovendien werkten ook mannelijke ambachtslieden vaak aan huis.

Verder werkten veel vrouwen in de kleinhandel, zoals in winkels en op de markt. Enkele grotere koopvrouwen dreven bovendien handel met de VOC of deden financiële investeringen. Ten slotte werkten vrouwen massaal in huishoudelijke dienstverlening, bijvoorbeeld als wasvrouw of dienstbode. Deze uitsluiting uit veel beroepen was meestal niet formeel geregeld, maar een weerslag van maatschappelijke normen. Binnen gilden bijvoorbeeld, bestonden zelden expliciete regels tegen vrouwelijk meesterschap, maar toch werden, afgezien van de weduwen met het weduwerecht, weinig vrouwen in de praktijk meester. Dit wil overigens niet zeggen dat de echtgenotes van gildemeesters stilzaten; vaak hielpen zij hun man. Zo zijn er afbeeldingen van wevers die geholpen worden door hun vrouw, en ook verkochten echtgenotes van bijvoorbeeld bakkers of slagers de producten die hun man maakte.

Geschooldheid

Het werk van de meeste vrouwen in de vroegmoderne tijd valt over het algemeen te typeren als laaggeschoold, slecht beloond, ongeorganiseerd (dus niet geregeld via een gilde of andere beroepsorganisatie), en lichamelijk licht werk. Maar er waren uitzonderingen op deze regel, zoals de reeds genoemde rijke koopvrouwen, maar ook vrouwen die bijvoorbeeld in de bouwnijverheid werkten, of zwaar werk verrichtten in de zoutwinning. En dan hebben we natuurlijk de weduwen binnen de gilden, die met hun bijzondere status ook 'mannenwerk' deden. Aangezien deze weduwen de vaardigheden voor dit werk hadden, zullen zij dit veelal hebben geleerd omdat zij met hun echtgenoot meewerkten.

Daarnaast waren (en zijn) opvattingen over geschooldheid bijzonder seksegekleurd, want vaak gerelateerd aan een formele beroepsopleiding. Omdat vrouwen hiertoe meestal geen toegang hadden, zoals binnen een gilde, wordt hun werk vaak als ongeschoold gezien, maar dit wil niet zeggen dat het werk altijd gemakkelijk was. Voor handspinnen bijvoorbeeld, dat als laaggeschoold bekend staat, waren wel degelijk kunde en ervaring nodig. Het duurde zeker twee jaar voordat iemand garen van hoge kwaliteit kon spinnen. Ook is

het natuurlijk maar de vraag wat lichamelijk zwaar werk is. Bepaalde huishoudelijke taken konden bijvoorbeeld erg zwaar zijn, en die werden meestal door vrouwen gedaan.

Een andere kanttekening is dat de mogelijkheden voor vrouwen in de praktijk veel groter waren in tijden van economische voorspoed dan bij economische neergang. In de zeventiende eeuw zien wij een toename van het aantal vrouwen op de arbeidsmarkt, en ook een verruiming in het scala aan beroepen waarin zij werkten. In de achttiende eeuw namen de arbeidsparticipatie en het aantal beroepen voor vrouwen juist af.

Vrije vrouwen?

Was de economische en sociale positie van vrouwen in de Republiek nu zo gunstig dat wij hen 'vrije vrouwen' kunnen noemen? Dit hangt natuurlijk sterk af van waarmee je hen vergelijkt. Ten opzichte van *mannen* in de Republiek waren vroegmoderne Nederlandse vrouwen verre van 'vrij'. De Republiek was een patriarchale samenleving, waarbinnen mannen in allerlei opzichten meer macht hadden dan vrouwen. Volgens het recht wa-

tot in veel andere landen, als weduwe of alleenstaande meerderjarige vrouw juridisch handelingsbekwaam waren. Ook het erfrecht was hier veel gelijkwaardiger dan in andere landen. Zo erfden meisjes (in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Engeland) evenveel van hun ouders als jongens, wat hen in sommige gevallen weer de mogelijkheid bood op een zelfstandig bestaan.

Aangezien het recht vaak een weerslag is van de maatschappelijke praktijken, kunnen wij aannemen dat de zelfstandigheid van de vrouw in deze contreien tot op bepaalde hoogte geaccepteerd werd. In Duitsland hadden alleenstaande vrouwen het bijvoorbeeld bijzonder moeilijk. Ze kregen te maken met pesterijen en heksenvervolg, en hiervoor zijn in de Republiek geen aanwijzingen. Ook binnen het huwelijk hadden vrouwen verhoudingsgewijs veel vrijheid. Zij waren handelingsonbekwaam, maar konden voorafgaand aan hun huwelijk verscheidene juridische regelingen treffen om hun eigendommen te beschermen. Ook waren zij relatief vrij in hun huwelijkskeus, en was het huwelijk vaak gebaseerd op liefde of althans affectie en wederzijds respect.

'Vooral in de dynamische zeventiende eeuw stonden meer beroepen met een wat hogere status voor vrouwen open'

ren gehuwde vrouwen ondergeschikt aan hun man. Binnen het gezin bestond een ideaaltypische rolverdeling tussen mannen en vrouwen, die wij traditioneel zouden noemen: vrouwen moesten zich bezighouden met het huishouden en de kinderen, terwijl mannen geld moesten verdienen om hun gezin te onderhouden. Zoals iedere norm is dit uiteraard een stereotype, en er zijn aanwijzingen dat veel echtparen deze principes niet zo streng naleefden. Dat moralisten zoals Cats deze rolverdeling zozeer moesten benadrukken, zou zelfs kunnen betekenen dat de praktijk behoorlijk afweek. Ten slotte waren er ook op de arbeidsmarkt zeer duidelijk verschillen tussen het werk dat mannen en vrouwen deden. Vrouwen deden vooral lager geschoold, slechter betaald werk en genoten geen bescherming van een gilde. Mannen werkten vaker in 'hooggeschoolde', goed lonende sectoren, en voor hen stond gildelidmaatschap open. Ten opzichte van *vrouwen elders* bezat de Nederlandse vrouw daarentegen behoorlijk wat bewegingsvrijheid. Uiteraard kunnen wij kanttekeningen plaatsen bij de waarheidsgetrouwheid van buitenlandse reizigersverslagen, maar hun verbazing kwam niet uit het niets: dergelijke vrijheden waren zij thuis niet gewend. Andere aanwijzingen voor de relatieve vrijheid van vrouwen in de Republiek zijn bijvoorbeeld dat zij, in tegenstelling

Ten slotte de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Ondanks de sterke tweedeling tussen het werk dat mannen en vrouwen deden is de indruk dat, dankzij de welvaart in de Gouden Eeuw, zowel in de nijverheid als in de handel bijzonder veel vrouwen op de arbeidsmarkt actief waren. Door de bloeiende handel werkten vele vrouwen in deze sector, vooral op markten en in winkels, maar ook in de grote koophandel, zoals onderzoek in de textielnijverheid heeft uitgewezen. In de achttiende eeuw werden deze mogelijkheden voor vrouwen overigens minder. De 'dynamiek' van de Republiek en haar stagnatie na circa 1670 hadden dus grote gevolgen voor de (relatieve) vrijheid van Nederlandse vrouwen op de arbeidsmarkt.

Al met al waren Nederlandse vrouwen, mede dankzij de bloeiende economie van de Republiek, een stuk vrijer dan hun buitenlandse seksegenoten. Dit is een nogal tegengesteld beeld met het 'ontwikkelingsland' dat Nederland volgens sommigen tegenwoordig is op het gebied van arbeidsparticipatie van vrouwen. Een verklaring voor deze tegenstelling vinden wij waarschijnlijk in de negentiende- en twintigste-eeuwse geschiedenis, maar die valt buiten het bestek van dit eindexamen-thema...

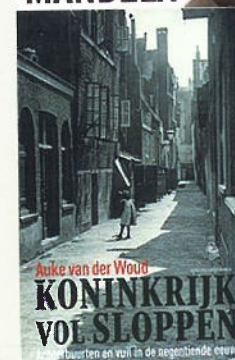
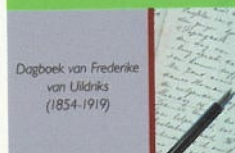
BOEKEN

Hans Pols/Ben Vriesema

ZOJUIST VERSCHENEN

Voltaire
Briefwisseling met Catharina de Grote 1763-1778

Alexander de Grote (356-323 voor Chr.) trok als een wervelwind door Azië. Hij veroverde in een mum van tijd het eerste wereldrijk in de geschiedenis, het Perzische Rijk. Over het effect van Alexanders optreden in het huidige Iran, India en de Midden-Aziatische gebieden schreef H. Singor, **De komst van Alexander. Alexander de Grote en zijn nalatenschap in Azië**. Ambo, € 14,95.

Catharina de Grote onderhield vijftien jaar lang een briefwisseling met de verlichte denker Voltaire. Zij zei dat zij aan hem alles te danken had wat zij is geworden en wat zij dacht. Al in de eerste brieven aan Voltaire schreef Catharina over de maatregelen die zij neemt om het land welvarender te maken. Alles voor, maar niets door het volk. De tsarina houdt Voltaire zorgvuldig op de hoogte van haar successen, want Catharina is zich bewust van het geweldige netwerk waarover de 'oude kluisenaar van Ferney' beschikt. De briefwisseling eindigde toen Voltaire in 1778 overleed. Voltaire, **Briefwisseling met Catherina de Grote 1763-1778**. Van Gennep, € 39,95

Frederike van Uildriks ontwikkelde zich van een welopgevoede dochter uit de Groningse elite tot een vrijgevochten natuuronderzoekster en publiciste. Na een onervulde liefde voor een neef van Aletta Jacobs, ging zij een 'vrij huwelijk' aan. In haar leven stonden populairwetenschappelijk schrijven, de natuur en de lichaamscultuur centraal. De liefde en de vrijheid, natuur-

lijk. **Dagboek van Frederike van Uildriks (1854-1919)**, bezorgd, ingeleid en geannoteerd door Mineke Bosch, Verloren, € 36,00

Een selectie uit het werk van de historicus die zich meer thuis voelt in de tijd die hij bestudeert dan die waarin hij leeft, de auteur van bestsellers als *Mensen van klein vermogen* en *Een dorp in de polder*. Samengesteld door Ton van der Schans, A. F. T. Van Deursen, **De geest is meer dan het lichaam. Opstellen over geschiedenis en cultuur**. Bert Bakker, € 19,95

Themanummer van Holland over crises in dit gewest. Van de koersval in 1672 op de Amsterdamse aandelenmarkt, het spelen met de financiële crisis van 1720, tot de introductie van de Zilverbons in 1914. **Holland** (jaargang 42), Verloren € 15,00.

'Levenslang ongeschikt voor elke vorm van intellectuele arbeid' luidde het oordeel van een van Lessings docenten op de middelbare school. Toch werd deze artsenzoon uit Hannover later een van de bekendste politieke publicisten tijdens de Republiek van Weimar. De nazi's schoten hem in 1933 dood. Rob de Ruig, **Theodor Lessing**, Aspekt, € 17,95

Hij wordt wereldwijd gezien als een van de meest inspirerende personen van onze tijd. In voor- en tegenspoed heeft hij zijn gedachten op papier gezet. Nu geeft hij een inzicht op zijn persoonlijke kijk op zijn bewogen leven. Nelson Mandela, **In gesprek met mezelf**. Spectrum/ Lannoo, € 30,00

Een stil land met drie miljoen zielen in 1850 was vijftig jaar later in en rond de grote steden veranderd in een drukke en moderne samenleving. Maar rond 1900 wemelde het ook van de overbevolkte krotten en mensenpakhuizen. Auke van der Woud, **Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw**. Bert Bakker, € 29,95

Soldaat, politicus, theatercriticus en kunstminnaar Adriaan van der Willegen liet vijf dagboeken na, waarin hij openhartig vertelt over zijn bewogen leven in een bewogen tijd. Een soldaat uit het Staatse leger die Patriot werd en uiteindelijk toch aanhanger werd van de Oranjes. Aan het eind van zijn leven keek hij enigszins verbitterd terug op zijn idealen. **De levensloop van Adriaan van Willigen (1766-1841). Een autobiografie uit een tijdperk van overgang**. Verzorgd door Lia van der Heijden en Jan Sanders, Verloren, € 45,00

De beschrijving van een fascinerend en spannend onderzoek naar de ontcijfering van Lineair A van een bescheiden Nederlandse wetenschapper. Jan Best, **Het Byblosschrift ontcijferd. In de voetsporen van Willem Glasbergen**. Bert Bakker, € 19,95

De invloed van de alfawetenschappers is lange tijd onderschat. Maar bij een nadere bestudering van de rol van de alfawetenschappers is dat ze geschiedenis maken en deze nog schrijven ook. Rens Bod, **De vergeten wetenschappen. Een geschiedenis van de humaniora**. Bert Bakker, € 24,90

MICHEL REINDERS, *GEDRUKTE CHAOS. POPULISME EN MOORD IN HET RAMPJAAR 1672*. (BALANS: AMSTERDAM, 2010) 333 BLZ., PRIJS € 19,90

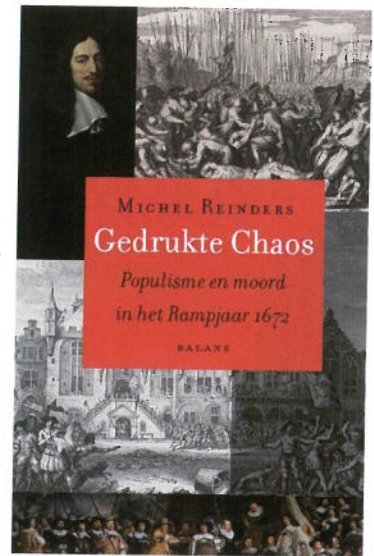
Het Rampjaar is in. Nadat Luc Panhuysen in vrij korte tijd twee bestsellers over deze tijd publiceerde, is het nu de beurt aan Michel Reinders om nieuw licht te laten schijnen op deze tumultueuze periode. Maar het licht komt deze keer wel uit een hele andere hoek. Want Reinders betrok de enorme hoeveelheid pamfletten die in de betreffende periode is verschenen bij zijn onderzoek. Volgens hem was dit drukwerk de motor van de oproerige burgerbeweging die in 1672 achter de waterlinie ontstond. In dat jaar verschenen er wel 1600, een uitzonderlijk aantal gezien de normale productie van 300 per jaar. En wat nu zo opvalt is dat ze nog nooit in hun geheel waren onderzocht. Belangwekkend is dat er een publieke opinie uit valt te destilleren, niet de publieke opinie maar wel een dominante. De machthebbers in die tijd wisten dat ook en gebruikten dit relatief nieuwe medium als propagandavehikel. Zo probeerde de Oranjeclan de lezers te masseren met de gedachte dat de benoeming van prins Willem in een belangrijk ambt de vrede met Engeland dichterbij zou brengen. Anders gezegd: de gebroeders De Witt staan de vrede in de weg. Of het heeft

gewerkt? In Dordrecht wel want daar bestormde een woedende menigte het stadhuis om een schilderij van Johan de Witt te vernielen. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat het 'systeem' wel degelijk succes kon hebben. Maar in welk opzicht moeten we nu de gebeurtenissen van 1672 herzien? In ieder geval suggereerde de stroom pamfletten dat het gemak waarmee de Fransen ons land onder de voet liepen alleen maar kon zijn veroorzaakt door verraad. En die verraders waren te vinden bij de regenten in het algemeen en de Loevensteinse factie in het bijzonder. Het was de klaroenstoot voor een opstand in vele steden ten gunste van politieke hervormingen. Schutters namen hierbij overal het initiatief en dus niet, zoals zo vaak is gesuggereerd, het gepeupel ('grauw'). Hun eerste eis, die snel werd ingewilligd, was de benoeming van de prins tot stadhouder. Al snel daarna kwamen de gebroeders De Witt in het brandpunt van de pamflettenoorlog te staan. In de woorden van Reinders: 'pamfletten plaveiden de weg naar de moord op Johan en Cornelis De Witt'. De auteur komt hier tot zijn belangrijkste conclusies. De dubbele politieke moord

was geen spontane uiting van de bloeddorstige inborst van het Haagse gepeupel (al of niet gestuurd door hogere machten), maar een 'collectieve onderneming van een groep burgers waaronder de aanzienlijksten'. De burgerij elders in den lande was heel snel op de hoogte van wat er zich had afgespeeld op het Groene Zoodje en maakte ervan gebruik om ongewenste regenten van het pluche te verwijderen. Met andere woorden: het initiatief van de wetsverzetters lag dus niet, zoals tot nu toe werd gedacht, bij de Prins, maar bij de burgerij!

Michiel Reinders heeft een fascinerend boek geschreven. Geholpen door een vlotte schrijfstijl, een aantal stevige correcties op de historiografie (altijd leuk om te lezen) en gebaseerd op nieuw bronnenmateriaal, blijft het boeien tot de laatste bladzijde.

Ger van der Drift

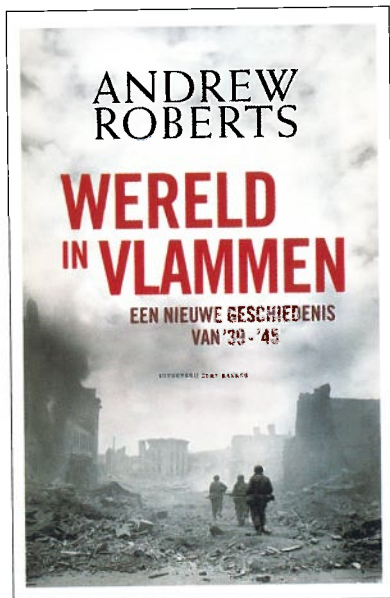
ANDREW ROBERTS, *WERELD IN VLAMMEN. EEN NIEUWE GESCHIEDENIS VAN '39 - '45* (AMSTERDAM: BERT BAKKER 2010), 735 BLZ., € 24,95

Geen mens is in staat alle bronnen over de Tweede Wereldoorlog te bestuderen. Bovendien

wordt iedere dag nieuw materiaal ontsloten. En niemand is in staat alles te lezen wat er over

die oorlog is geschreven. Daar komt bij dat er ieder moment nieuwe boeken bijkomen. Met

die oorlog zijn we dus nog lang niet klaar en hij laat ons ook niet met rust. Dat zal misschien

pas overgaan als - om Harry Mulisch te parafraseren - we de Derde Wereldoorlog hebben gehad. En nu is er bij de dagelijkse aanwas van boeken over dit onderwerp een lijvig boek met als centrale vraag of de

Asmogendheden (lees Duitsland) de oorlog hadden kunnen winnen. Een ouderwetse militaire geschiedenis over aanvoerlijnen, veldslagen en generaals. Grote-mannengeschiedenis, zo u wilt. En die leest natuurlijk weg als een jongensboek, zeker als ze de vragen stelt die jongens graag stellen: wat zou er gebeurd zijn als...?

Toch is dit een vreemd uitgangspunt voor een historisch werk dat 'een nieuwe geschiedenis van '39 - '45' wil schrijven. Want waarom dan

niet de vraag gesteld wat er was gebeurd als Hitler bij een vliegtuigongeluk in 1938 of een aanslag in 1939 om het leven was gekomen? Of wat als de Fransen de Duitsers in september van dat laatste jaar met een aanval hadden geconfronteerd in plaats van in de Maginotlinie af te wachten. Het is jammer voor Roberts - die overigens nergens met Hitler of het nazi-regime sympathiseert - maar dit is allemaal niet gebeurd. Duitsland heeft de Tweede Wereldoorlog verloren. En dus had de vraag van zijn traditionele geschiedschrijving moeten zijn: hoe en waarom heeft Duitsland de oorlog verloren.

Speculaties over wat er zou zijn gebeurd als Hitler niet de opdracht had gegeven de Oekraïners als *Untermenschen* te behandelen of de Joden uit te roeien, zijn niet relevant en zelfs onzinnig. Want zonder Hitler was er geen Derde Rijk, geen rassenleer, geen *Endlösung* en geen Tweede Wereldoorlog geweest, of in ieder geval geen oorlog in de gedaante zoals wij hem kennen. Spelen met de gedachte wat er zou zijn gebeurd als Hitler de overwonnen volken in Oost-Europa menswaardig had behandeld en de Joden niet had

vervolgd, is zoiets als nadenken over wat er zou gebeuren als de zon voortaan in het westen zou opkomen.

Wat ook opvalt aan *Wereld in vlammen* is de enorme aandacht die Groot-Brittannië en Winston Churchill krijgen. Vanuit Brits perspectief is dat natuurlijk wel te begrijpen, maar daarmee doet Roberts geen recht aan het strijden en lijden van andere volken. Bovendien wijdt hij breed uit over Britse heldendaden op zijtonelen als Noord-Afrika - El Alamein krijgt meer aandacht dan Stalingrad - en Birma, maar mislukkingen van zijn landgenoten als die bij Arnhem moeten het met een paar zinnen doen. Is *Wereld in vlammen* daarmee een waardeeloos boek geworden? Dat gaat te ver. Roberts bekijkt de strijd in de Tweede Wereldoorlog vanuit een eilandenrijk met een enorm koloniaal bezit, voor de kust van het Europese vasteland. Vanuit dat gezichtspunt weet hij een boeiend verhaal te vertellen met relevante en interessante feiten. Dat hij die geschiedenis ook opzadelt met onhistorische vragen moeten we maar op de koop toe nemen.

Hans Pols

RUUD SLOTBOOM EN DIRK VERKUIL, *DE NEDERLANDSE POLITIEK IN EEN NOTENDOP*. (AMSTERDAM, BERT BAKKER 2010), 168 BLZ., € 12,50.

Leerlingen ervaren staatsinrichting nogal eens als moeilijk en saai. Veel docenten zullen voor de details nog moeten graven in te dikke, reeds lang geleden verschenen standaardwerken. Het boek *De Nederlandse politiek*

in een notendop lost in elk geval veel problemen van docenten op: het beschrijft zowel de Nederlandse parlementaire geschiedenis als de werking van het hedendaagse stelsel overzichtelijk en beknopt, en in

helder en prettig taalgebruik. De auteurs laten de geschiedenis van de Nederlandse democratie beginnen in de achttiende eeuw, met de groeiende onvrede over het bewind van de erfstadhouders die zich als

koningen zijn gaan gedragen. Willem V, in 1766 geïnstalleerd, heeft de pech in de periode te leven waarin het verval van de Republiek is ingetreden én de Verlichting aan invloed wint. De Vierde Engelse Oorlog stort de Republiek uiteindelijk in een crisis, waarvan de stadhouder en zijn aanhangers de schuld krijgen. In de nacht van 25 op 26 september 1781 wordt in de grote steden van de Republiek vanuit geblindeerde koetsen een pamflet verspreid: het draagt de titel *Aan het Volk van Nederland* en roept de bevolking op in opstand te komen tegen het ondraaglijke regime van de tiran, de liederlijk levende stadhouder die zijn onderdanen als zijn eigendom beschouwt. Wat echter dit pamflet, geschreven door Joan Derk van der Capellen tot den Pol, tot het beginpunt van de democratische ontwikkeling maakt, is niet de persoonlijke aanval op de stadhouder, maar het programma voor democratische hervorming aan het einde van het pamflet. Het roept de burgers op hun eigen vertegenwoordigers te kiezen en onderzoek te laten doen naar de oorzaken van de ellendige toestand van de Republiek, en hun bevindingen schriftelijk openbaar te maken. De vrijheid van drukpers staat immers symbool voor de nationale vrijheid, omdat die het tirannen onmogelijk maakt het volk te onderdrukken; een verwijzing naar de censuur onder Willem V.

Na de mislukte patriottenopstand en de Franse invasie komt in 1796 dan de eerste Nederlandse volksvertegenwoordiging bijeen, al is er nog

een staatsgreep voor nodig om in 1798 de eerste grondwet aangenomen te krijgen. Deze bevestigt de macht van de volksvertegenwoordiging en bevat de vrijheidsrechten die door de Franse Revolutie werden gepropageerd. De democratische vreugde is van korte duur: na een reeks beperkende maatregelen neemt Frankrijk in 1806 de macht over. Ook in de conservatieve monarchie van Willem I en II is van democratie geen sprake, tot de koning zich in 1848 gedwongen ziet een liberale grondwet te laten opstellen. Met de ministeriële verantwoordelijkheid en de rechtstreekse verkiezing van de Tweede Kamer die in deze grondwet worden vastgelegd wordt de basis gelegd voor het parlementaire stelsel, dat in het jaar 1917 zijn voltooiing krijgt.

De auteurs hebben het beroemde pamflet *Aan het Volk van Nederland* als beginpunt van de democratische ontwikkeling gekozen, om af te sluiten met het gelijknamige pamflet van Pim Fortuyn. Interessant zijn de parallellen die tussen beide geschriften en hun auteurs worden getrokken: in beide boekjes wordt geageerd tegen het bestaande, gedegenerende politieke systeem, dat beheerst wordt door almachtige regenten, corruptie en vriendjespolitiek en allang niet meer representatief voor de wensen van het volk. Beide auteurs hamerden op het behoud van de oorspronkelijke Nederlandse identiteit en wilden het land, door middel van vergaande democratische hervormingen, teruggeven aan de burgers. Beiden stierven

jong en plotseling.

Met de denkbeelden van (en de moord op) Fortuyn lijkt een einde aan de 'oude politiek' te zijn gekomen. De auteurs stellen zich dan ook de vraag of het 'krakende' systeem de stormen van deze tijd weet te doorstaan. Al zijn de negentiende eeuwse politieke stromingen nog actief, de traditionele ideologische tegenstellingen zijn vervaagd in het licht van de nieuwe kwesties als het immigratievraagstuk, de Europese integratie en de afbrokkelende verzorgingsstaat. De moderne vraagstukken blijken heftige reacties op te roepen onder de burgers, van wie een groot deel kennelijk geen genoeg meer neemt met de oude

politieke mores. Politiek wordt sinds Fortuyn bedreven met niets onzien-de directheid, veelal door politici zonder veel bestuurlijke ervaring. Opvallend is de invloed van de media, die de beeldvorming bij het publiek bepalen en waarmee politici meer dan ooit rekening dienen te houden. Men kan zich afvragen of dergelijke ontwikkelingen nog wel kabinetten opleveren die het land op nuchtere en weloverwogen wijze kunnen regeren.

Nicole van der Steen

MICHAEL SCOTT, *HET WREDE ONTWAKEN VAN EEN NIEUWE WERELD*, (BERT BAKKER, AMSTERDAM 2010)
304 PAG., € 24,95

De Griekse oudheid op hoofdlijnen, dat is: Knossos, tirannen, tirannendoders, Salamis, democratie in Athene, het helanisme, en dan marcheert de

Romein vrijwel onopgemerkt naar binnen, om de aandacht vast te houden totdat de Visigoot vindt dat het maar eens middel-eeuwen moeten worden. Tussen de plaatsen

waar onze historische blik op focust - Athene in de vijfde eeuw voor, de veldtocht van de grote Alexander, het Forum Romanum van de eerste eeuw na - zitten beschaduwde eeuwen die eenvoudig, te eenvoudig, het predikaat 'overgangperiode' krijgen opgeplakt. Overgangperiode, en daarmee basta.

Michael Scott is een oudhistoricus uit Cambridge. In dit boek, zijn debuut, beschrijft hij de krappe eeuw tussen de terugval van de Atheense suprematie en de opkomst van Macedonië als *force to be reckoned with*. Aan het einde van de Peloponnesische oorlog is Athene ernstig verzwakt. De stad accepteert het oligarchische bestuur van de Dertig (Scott onderstreept dat

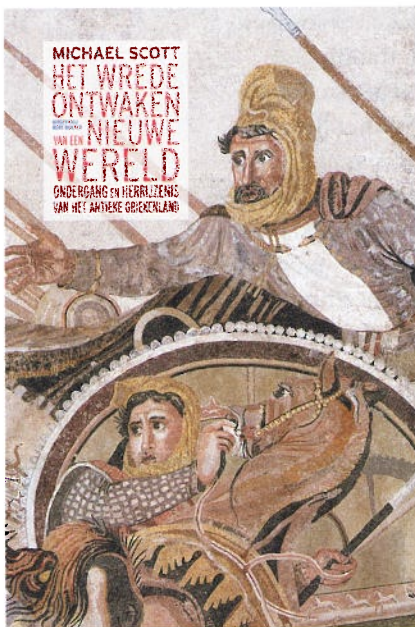
de beslissing om de democratie op te heffen ironisch genoeg werd genomen op de Pnyx, in de volksvergadering, maar hij stelt zich misschien iets te veel voor van de mogelijkheden van de Atheners van dat moment om zich tegen de Spartaanse druk te verzetten). De jaren daarna zijn zeer onrustig, een komen en gaan van regeringen, sommige zowaar weer democratisch. Vrijwel elke lente trekt er wel een legertje van stad A naar stad B om dingen kapot te maken. De grote kemphanen van de vijfde eeuw, Sparta en Athene, krijgen nog te maken met Thebe, dat ook de spierballen laat rollen. Bondgenootschappen worden gesloten en net zo makkelijk verbroken, de tegenstander van vorig jaar is ineens je beste vriend, en op de achtergrond koopt de Perzische koning invloed.

Scott kiest ervoor om dicht bij de antieke bronnen te blijven. Het levert bijna filmisch-spannende vertellingen op, bijvoorbeeld wanneer hij een passage uit Plutarchus' *Leven van Pelopidas* parafraseert over een guerrilla-actie van een ploegje Thebanen dat een stel politieke tegenstanders uit de weg wil ruimen. De onderneming had op allerlei manieren kunnen mislukken: verraad, spionage, miscommunicatie – er is zelfs een groots slotgevecht in een huis vol dronken symposiasten. Scott kan goed sfeertekenen, en hij blijkt zelfs te weten dat er natte sneeuw viel in een winternacht, en dat het mistte op een ochtend.

In zijn inleiding noteert Scott wat geëxalteerd een serie redenen om de door hem beschreven periode te bestuderen. Uiteindelijk, zo schrijft hij, gaat het er om dat we hier zien hoe mensen handelen en reageren in een wereld die in hoog tempo fundamenteel verandert. De parallel met onze tijd is snel getrokken – de oudheid als spiegel van onze tijd, het is een vaak gehoord argument. Het is aardig op te merken dat diverse van de antieke bronnen die Scott gebruikt, zoals de zojuist aangehaalde Plutarchuspassage, oorspronkelijk ook geschreven zijn om het publiek een spiegel voor te houden. Opportunisme, idealisme, vasthoudendheid, gierigheid, eerbij: Plutarchus liet al zien hoe bepaalde karaktertrekken in bepaalde situaties tot bepaalde beslissingen leiden. Scott's missie is grosso modo dezelfde.

Er is een slakje waar enig zout op kan. De schrijfstijl van Scott glijdt soms af van enthousiast naar joviaal, en dat irriteert dan. Wanneer Plato's relatie met de tiran van Syracuse aan de orde komt wordt ook het bijzondere privilege gememoreerd dat Plato Dionysius mocht naderen *zonder eerst gefouilleerd te worden*. 'Had Plato even mazzel!', sneert Scott dan. Bijna zou je willen weten wat er in het Engelstalige origineel staat: 'go Plato!' of iets dergelijks? De stof van dit boek is boeiend genoeg van zichzelf en heeft een dergelijke toonzetting niet van node.

Siward Tacoma

MIRANDA CARTER, *DE ONDERGANG VAN HET OUDE EUROPA. DRIE DYNASTIEËN, EEN FAMILIE EN DE OPMAAT TOT DE EERSTE WERELDOORLOG* (BALANS: AMSTERDAM 2010) 584 PAG., € 39,95

De geboorte in 1859 van Wilhelm Hohenzollern, de latere koning van Pruisen en keizer van Duitsland, verliep niet geheel volgens wens. De bevalling die zijn Engelse moeder Victoria moest doorstaan duurde uren en toen Wilhelm eindelijk het levenslicht zag, bleek zijn linkerarm rond zijn hals te zitten. Een overrijverige verloskundige heeft waarschijnlijk zo hard aan dat armpje getrokken - en daardoor verschillende zenuwen beschadigd - dat Wilhelm zijn hele leven met een niet volgroeide arm zat opgezaald. Doktoren hebben van alles geprobeerd om de arm sterk te krijgen: zo werd zijn rechterarm op zijn lichaam vastgebonden zodat Wilhelm alleen nog zijn 'zwakere' arm kon gebruiken. Een andere manier om de zwakke arm sterker te krijgen werd bedacht door een andere arts. Hij meende dat Wilhelm er goed aan deed om zijn linkerarm in het zojuist geslachte lichaampje van een nog warme haas te steken, zodat de warmte en de kracht van de haas over zouden gaan in de linkerarm van de latere keizer, en deze zou versterken.

Het nieuwste boek van Miranda Carter begint veelbelovend. Ze beschrijft de levens van drie neven van aristocratische bloede die de loop van de wereldgeschiedenis hebben bepaald: George V (de koning van Engeland), Nicolaas II (de laatste tsaar van Rusland) en Wilhelm II (de laatste keizer van het Duitse Rijk).

De *coming of age* van de drie

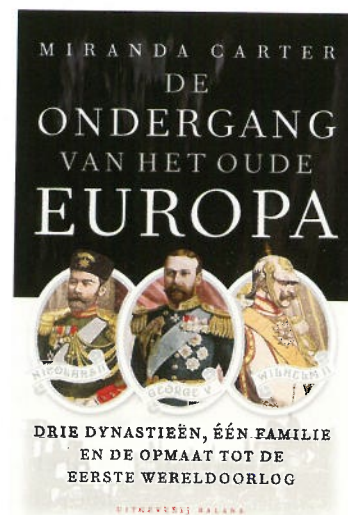
neven wordt met verve beschreven, het boek staat dan ook vol (te vol?) met anekdotes over het hofleven in Duitsland, Engeland en Rusland. Aan het hof mocht alles 'behalve de zonde begaan je eigen kring en klasse bloot te stellen aan de onderzoekende ogen en de smaad van de rest van de wereld'. Carter beschrijft het leven van de aristocratie rond 1900; men joeg, bracht bezoekjes aan elkaar, en feestte en danste dat het een lieve lust was. Alle drie de neven hielden een jachtdagboek bij waarin keurig werd bijgehouden hoeveel dieren men had omgelegd: zo had Wilhelm (leunend op de schouder van een bediende die bij hem in de buurt stond) rond het jaar 1897 al 33.967 dieren gedood (waaronder ook honderden reigers en aalscholvers).

In het boek beschrijft Carter de langzame verwijdering tussen de drie neven. Wilhelms haat tegenover Engeland wordt door Carter geweten aan de moeilijke (pseudo-erotische?) relatie die de latere keizer had met zijn moeder, de Engelse Victoria. Carter maakt aannemelijk dat de Pax Britannica een doorn in het oog was van Wilhelm; hij zag veel liever een Pax Germanica, waarbij voor het Duitse keizerrijk een belangrijke rol in Europa en de wereld was weggelegd. Toch blijkt Wilhelm nogal wispelturig, want na de ontvangst van een speciaal voor hem gemaakt uniform van de Britse Navy ontpopt hij zich volgens Carter juist als een heuse anglofiel. De moeilijke relatie tussen de neven wordt in het

relaas van Carter doorspekt met citaten, dagboek aantekeningen van ambassadeurs, hofdames, familieleden en een ieder die ook maar wat heeft geschreven over de drie hoofdrolspelers van het boek.

In het boek staan genoeg leesbare en voor de docent interessante stukken, maar toch zijn er wat mij betreft een aantal punten van kritiek. Na het lezen van het boek blijft er een onbevredigd gevoel achter omdat er *te veel* weetjes, citaten en oninteressante feitjes worden genoemd. Het boek wordt daardoor moeilijker leesbaar. Daarnaast besteedt Carter relatief weinig aandacht aan de (internationale) politiek. De 'petit histoire' van de aristocratie (de snor van Wilhelm, het aantal sigaretten dat men per dag rookte, de 325 postzegelalbums van George, de adoratie van Nicolaas voor zijn 'Alicky') wordt belangrijker gevonden dan de politieke crises die voor de Eerste Wereldoorlog ontstonden. Oorzaak en gevolg van menig conflict worden door Carter simpelweg vergeten. Het lijkt er vaak op alsof conflicten 'gewoon gebeuren'. Toch, mocht iemand op zoek zijn naar anekdotes over het aristocratische leven van de drie neven die Europa naar de Grote Oorlog leidden, dan is het boek aan te raden.

Ben Vriesema

Regionale werkgroepen tien tijdvakken

Aan het begin van het afgelopen schooljaar is er een brief, met de aanhef 'Razende Roeland', rondgegaan. In deze brief werd vanuit de havo/vwo-commissie van de VGN opgeroepen om op regionaal niveau te overleggen over het werken met de 10-tijdvakken.

Er bestaan momenteel nogal wat verschillen in ervaring met en interpretatie van de werkbaarheid van dit nog relatief nieuwe programma. De pilotscholen werken immers al een paar jaar met het nieuwe programma richting een vernieuwd examen. Op veel andere scholen zorgt dit zelfde programma voor veel vragen en onduidelijkheden. Overleg tussen scholen leek ons dus erg wenselijk om elkaar te voorzien van tips en trucs over het werken met de tien tijdvakken. In dit artikel een korte uiteenzetting van de mogelijkheden van dit overleg.

Opzet netwerken

Om de werkgroepen op te zetten hebben we gebruik gemaakt van het netwerk van de examenbesprekingen. De regiovoorzitters is gevraagd om het initiatief te nemen tot het bijeenroepen van de docenten

geschiedenis en eens te kijken naar de moeilijkheden en de mogelijkheden van het werken met de tien tijdvakken in de bovenbouw.

Voor de planning en de onderwerpen van de bijeenkomsten is in eerste instantie gekozen voor het adagium 'laat duizend bloemen bloeien'. Dit heeft dan ook geleid tot een gevarieerde opzet en invulling van het overleg. In Nijmegen en Leiden is dit overleg ingevoegd binnen het bestaande overlegnetwerk onder toezicht van de daar gesitueerde docentenopleidingen. In de regio's Eindhoven, Rotterdam, 's-Hertogenbosch, Amsterdam en Zwolle zijn inmiddels bijeenkomsten gehouden.

Eindhoven en Amsterdam

In het overleg in Eindhoven, waar ik zelf aan deelneem, zijn we inmiddels drie keer bij elkaar gekomen. In de eerste ronde zijn de problemen rond het werken met de tien tijdvakken geïnterviewd. Naar aanleiding daarvan hebben we de volgende bijeenkomsten gepland. Zo is het gebruik van bronnen en het cumulatief toetsen ter sprake gekomen. In een vervolgbijeenkomst hebben we onderling best practices uitgewisseld over de plaats van bronnen in de les en het herkennen van de juiste kenmerkende aspecten in bronnen. In Amsterdam is op het ogenblik een kerngroep van ongeveer zeven leden actief.

Zij houden meerdere bijeenkomsten waarna een uitgebreide mailinglijst voorzien wordt van input. In Amsterdam heeft het overleg ook geleid tot het uitwisselen van didactiek, oefeningen, bronnen en lessenreeksen.

Gespreksonderwerpen

Vanuit een aantal regio's kwam al vrij snel de vraag naar een inspiratielijstje voor bijeenkomsten en een richtlijn voor het vervolg, zodat het overleg doelgericht zou zijn en blijven. Er zijn in het algemeen zorgelijke geluiden over de onduidelijkheid rond het eindexamen, de werkdruk bij havo-4 en de verdieping op vwo-niveau. Uit de overlegverslagen die zijn teruggekomen vanuit verschillende regio's is inmiddels een mooi lijstje samen te stellen:

- **Inventarisatie:** welke problemen komt men tegen bij het werken met de tien tijdvakken?
- **Bronnen:** hoe en welke bronnen zijn te gebruiken bij de tien tijdvakken? Hoe koppel je bronnen aan de kenmerkende aspecten? Hoe voorkom je dat leerlingen in de koppeling tussen bron en kenmerkend aspect fouten maken? Hoe richt je diepgaande vragen over bronnen in?
- **Toetsen:** wat zijn de ervaringen, de mogelijkheden en de onmogelijkheden van het cumulatief toetsen? Wat kun je van leerlingen vragen aan kennis mee te nemen naar een volgend blok en wat niet? Op

Werk je in een regio waar nog geen overleg is opgestart en wil je dat graag vorm geven of wil je graag deelnemen aan een overleg over de tien tijdvakken? Stuur dan een e-mail naar Robbie de Klerk: r.deklerk@augustinianum.nl

welke manier koppel je de kenmerkende aspecten in toetsen aan andere voorbeelden dan de methode aangeeft?

- **Thema's en keuzes:** in de nieuwe opzet wordt de docent gevraagd keuzes te maken en niet meer het boek van voor tot achter door te werken. Dat betekent dat leerlingen in theorie sommige blokken heel uitgebreid krijgen behandeld en andere blokken juist heel summier. Op basis waarvan maak je die keuzes en op welke manier richt je dan welk blok in?

- **Vaardigheden:** op welke manier maak je in het nieuwe programma ruimte voor vaardigheden als het beoordelen van continuïteit en discontinuïteit, standplaatsgebondenheid, betrouwbaarheid, relevantie en het doen van zelfstandig onderzoek? Het nieuwe programma biedt hiervoor duidelijk mogelijkheden maar ook beperkingen.

- **Doorstroom onderbouw-bovenbouw:** idealiter is het schoolprogramma zo ingericht

dat leerlingen in feite alle 10-tijdvakken en 49 kenmerkende aspecten al eens voorbij hebben zien komen. Dat zal op de meeste scholen grotendeels ook wel het geval zijn maar hoe ga je om met het niveauverschil tussen de onder- en de bovenbouw? Hoe voorkom je dat je voor de bovenbouw-leerlingen weer op nul moet beginnen en zodoende de 10-tijdvakken een verschraling in plaats van een verrijking zijn?

- **Didactische verschillen:** het blijkt dat er nogal wat verschil zit in de didactiek die docenten gebruiken, alsmede de structuur en de manier van werken van de leerlingen. Ook zijn er verschillen in de manier waarop het boek wordt ingezet. Natuurlijk is dat een keuze die bij de docenten ligt maar een uitwisseling van ideeën is natuurlijk inspirerend.

Vervolg van het regionaal overleg

Wij hopen dat zich meer

groepen vormen en dat er een overlegstructuur op regionaal niveau ontstaat, waarbinnen docenten met hun vragen over werken met de tien tijdvakken terecht kunnen. De frequentie waarin dit overleg plaatsvindt zal uiteraard afhangen van de behoefte van de regio.

De overleggroepen concentreren zich op dit moment vooral in steden. Dit heeft te maken met het benaderen van de regiovoorzitters van de examenbesprekingen. Vaksecties die nog niet deelnemen aan een overleg of überhaupt geen uitnodiging daarvoor hebben ontvangen kunnen proberen zich aan te sluiten bij een bestaande werkgroep.

Ook kunnen ze proberen zelf een dergelijk overleg op te starten door scholen uit de regio te benaderen. Mocht de VGN daarbij kunnen assisteren dan doen we dat waar mogelijk graag.

Robbie de Klerk

Havo/vwo-commissie VGN

r.deklerk@augustinianum.nl

IN MEMORIAM: JAN KROL

Jan Krol heeft er op 7 oktober jl. voor gekozen zijn leven te beëindigen. Hij was 58 jaar. Dit was voor vrienden en kennissen (tot de laatste groep reken ik mezelf) een grote schok. Wie kent Jan niet van zijn TTE-sheets waarvoor hij in Kleio zo vaak reclame maakte of van zijn aanwezigheid op studiedagen met zijn TTE-kraampje tussen de grote uitgevers?

Ook was hij jaren geleden actief in de havo/vwo-commissie van de VGN en werkte hij mee aan een Kleio-didactica. Het optreden van Jan was altijd 'overdonderend' door zijn enthousiasme of door zijn felle manier van het aangaan van discussies over het vak. Over bijvoorbeeld de

prehistorie en de geschiedenis van Zuid-Amerika was zijn kennis en inbreng ronduit indrukwekkend. De laatste jaren was zijn activiteit in het historische wereldje beperkt, maar wie hem sprak raakte altijd weer verzeild in felle discussies. Met name zijn neurobiologische en psychologische benadering van het historisch proces kwam steeds sterker naar voren en daarin riep hij regelmatig weerstand op bij de meer gevestigde historici onder ons. Zijn opvattingen over het vak waren soms behoorlijk extreem, maar het zette je meestal wel aan het denken. Daarbij wist hij je vaak met zijn overbekende charme en humor behoorlijk aan de praat te houden. Jan was een zeker niet altijd gemakkelijk, maar wel heel erg bijzonder mens!

Leo Salemink

IISG EXPOSEERT TOPSTUKKEN SOCIALE EN REVOLUTIONAIRE BEWEGINGEN

Van 29 oktober 2010 t/m 30 januari 2011 zijn topstukken met betrekking tot wereldwijd idealisme en maatschappelijk activisme te zien in de tentoonstelling

'Wereldverbeters! 75 jaar IISG' bij de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.

Utopisten, kapitalisten, anarchisten, antikolonialisten, communisten, feministen, links-extremisten, milieu-activisten, naturalisten, socialisten, vegetariërs en vakbondsactivisten - om een aantal soorten wereldverbeters te noemen - verwoordden hun idealen of voerden actie. Dit gebeurde wereldwijd en culmineerde in revoluties, demonstraties en rellen.

Te bekijken zijn onder andere de *Utopia* van Thomas More, de enige overgebleven handgeschreven pagina van Het Communistisch Manifest van Marx, een uiterst kostbaar Tulpenboek uit 1636, een kunstwerk van provo Robert Jasper Grootveld, schilderijen van de Birmese politieke gevangene Htein Lin en actiemateriaal van Amnesty International en Greenpeace.

MUSEA

GRONINGER MUSEUM, GRONINGEN

Het onbekende Rusland. Oriëntalistische schilderkunst 1850-1920

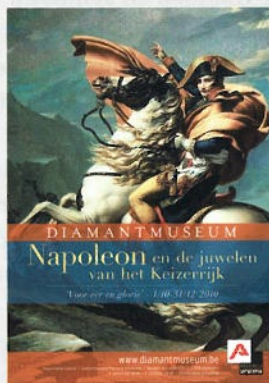
Met *Het onbekende Rusland* opent het Groninger Museum haar deuren na de rivitalisatie van ruim een jaar. De tentoonstelling vertelt het verhaal van de (kunst)historische band van Rusland met haar zuiderburen: Oezbekistan, Georgië, Armenië en de Krim. Uit die band blijkt een fascinatie voor de oriëntaalse tradities, een genre in de schilderkunst waarin thema's als het Midden-Oosten en Noord-Afrika centraal staan. De tentoonstelling kent vele onderwerpen waaronder allegorieën, reisimpressies, oorlog en het dagelijkse leven in de Russische oriënt en het Bijbelse oosten. Te zien vanaf 19 december 2010.

www.groningermuseum.nl

DIAMANTMUSEUM, ANTWERPEN

Voor eer & glorie. Napoleon en de juwelen van het keizerrijk
Tot en met 31 december 2010 organiseert het Diamantmuseum in Antwerpen de tentoonstelling *Voor eer & glorie. Napoleon en de juwelen van het Keizerrijk*. De expositie dompelt de bezoeker aan de hand van unieke documenten, schilderijen, authentieke eretekens en veel kostbare juwelen onder in de pracht en praal aan het hof van Napoleon. In april 1810 zetten Napoleon en zijn tweede vrouw Marie-Louise voet aan wal in Antwerpen. Ondanks zijn

kleine postuur, was Napoleon een militair genie met een angstaanjagend ego. Eretkens, kunstvoorwerpen, monumenten, sieraden en zelfs meubilair en serviezen werden politieke instrumenten om de glorie van het keizerrijk uit te stralen.

www.diamantnapoleon.be

NASCHOLING VIETNAM ... IN VIETNAM!

GEBRUIK NASCHOLINGSBUDGET EENS HEEL ANDERS

Waarschijnlijk bestaat er ook op uw school een zogenaamd persoonsgebonden nascholingsbudget. Voor de nascholingsdagen die u bezoekt, wordt het cursusgeld (mag ik hopen) door de school betaald.

Ook ik loop al vele jaren trouw de cursussen af die betrekking hebben op de eind-examenonderwerpen; de ene keer breng ik een bezoek aan Leiden, de andere keer wordt het Rotterdam. Vorig jaar echter heb ik samen met een collega het anders aangepakt. Omdat het examenonderwerp opnieuw 'Vietnam' zou gaan worden en wij al enkele jaren geleden de nascholingscursus hadden gevolgd, hebben wij bij de directie het verzoek ingediend om het voor ons bestemde nascholingsbudget te gebruiken voor een studiereis naar Vietnam gedurende een proefwerkweek (geen lesuitval!). De directie stemde er mee in: medio januari 2010 vertrokken we richting Vietnam.

In HoChiMinh City liepen wij onder andere over de Rue de Cataract (hierover marcheerden de Fransen na de Tweede Wereldoorlog Saigon binnen en deze straat bleef tot aan 1954 het centrum van de Franse overheersing), en over de kruising waar monnik Thich Quang Duc zichzelf in brand stak. Tevens werd het Nationaal Museum bezocht waarin op weinig subtiel wijze wordt verwezen naar de Amerikaanse aanwezigheid en de wrede daden die door hen en hun handlangers (Ngo Dinh Diem) in de Vietnam oorlog werden gepleegd.

Trofee van de Vietnamezen
op de heuvel Khe San.

Met behulp van een gids bezochten we gedurende een week de voor ons interessante historische plaatsen zoals het ingenieuze tunnelcomplex van CuChi. Daarnaast werd de oude keizerstad Hue bezocht (met de citadel) alsmede het klooster vanwaar zojuist genoemde monnik vertrok om zich in Saigon

in brand te (laten) steken. De auto waarmee hij zich liet vervoeren staat uitgesteld als een relikwie uit vervlogen tijden. Na Hue werd Hoi An bezocht: vandaar bestaat de mogelijkheid een dagtrip te maken naar het dorpje My Lai waar de Charlie Company in maart 1968 onder leiding van luitenant Calley volledig over de schreef

Begraafplaats van 'martelaren' van de Vietnamoorlog.

ging. Via een omweg konden we een gedeelte van de HoChiMinh trail te bekijken, liepen we over de brug van de 17de breedtegraad en beklommen de zwaar bevochten heuvel Khe San (dezelfde heuvel wordt door Bruce Springsteen bezongen in 'Born in the USA'). Op de terugweg werd Da Nang aangedaan: de feitelijke Amerikaanse inmenging in Vietnam begon aldaar. De door de Amerikanen gebouwde bomb shelters staan er nog steeds en doen tegenwoordig dienst als opslagplaats. Het laatste bezoek werd gebracht aan de Nationale Begraafplaats. Alle gesneuvelde soldaten worden beschouwd als 'martelaren' en worden groots herdacht.

De reis is een groot succes geweest. Niet alleen heb ik nu met eigen ogen de plekken gezien waar de oorlog heeft gewoed, door de indrukken die ik heb ik opgedaan kan ik nu met (veel) meer compassie over het onderwerp vertellen. De Vietnamoorlog is voor mij gaan leven.

Bovenstaande beschrijving is louter bedoeld om u een indruk te geven welke mogelijkheid er is om aan uw nascholingsverplichting te voldoen. Waarschijnlijk zal echter niet elke directie bereid zijn een dergelijk verzoek in te willigen, maar het is het proberen waard!

Ben Vriesema

(docent aan het Jac.P.Thijssen College in Castricum)

MUSEA

DE NIEUWE KERK, AMSTERDAM

Passie voor perfectie

Van 11 december 2010 tot en met 17 april 2011 laat De Nieuwe Kerk hoogtepunten zien van een van de beroemdste verzamelingen islamitische kunst ter wereld. Passie voor perfectie toont bijna 500 meesterwerken uit de collectie van professor Nasser D. Khalili, een internationaal belangrijke wetenschapper, verzamelaar en mecenas. Rijk versierde manuscripten en korans, schilderijen, textiel, goud, juwelen, keramiek, glaswerk en houtsnijwerk worden tentoongesteld. De voorwerpen tonen verfijning en getuigen van het streven naar perfect vakmanschap. Passie voor perfectie illustreert dat islamitische kunst niet de virtuoze expressie is van één land of één beschaving, maar van volkeren die al 1400 jaar met elkaar verbonden zijn door de islam.

www.nieuwekerk.nl

MUSEUM SPEELKLOK, UTRECHT

Museum Speelklok, Utrecht

SingSong, Schatten uit de Verboden Stad

In de achttiende eeuw werden de meest spectaculaire en kostbare klokken verhandeld van het Westen naar China. Bij de Chinese keizers waren de klokken namelijk zeer geliefd. Sommige klokken speelden elk kwartier muziek en deze noviteit kreeg bij de Chinezen de naam 'zimingzhong', door de Engelsen verbasterd tot 'singsong'.

De tentoonstelling toont een selectie klokken die een afspiegeling vormt van de belangrijkste exemplaren in de Qing-dynastie. Deze magische en mysterieuze pronkstukken hadden niet als voornaamste doel het weergeven van de tijd, maar te vermaken en indruk te maken. Te zien tot en met 28 februari 2011.

www.museumspeelklok.nl

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Nieuws op straat. Marskramers en hun handel.

Eeuwenlang werd het nieuws verspreid door zogenaamde marskramers, vaak kleurrijke figuren, die in hun regio zeer bekend waren. Met een mand of korf gingen ze op pad om almanakken, pamfletten en ander drukwerk te verkopen. Ook kwamen ze regelmatig in aanraking met justitie. U ziet in de tentoonstelling bijvoorbeeld een verslag van het verhoor van een marskramer die in 1768 terecht stond, omdat hij erotische boekjes verkocht en ook, voor 15 cent per stuk, condooms. Tot 16 januari 2011 te zien in de Koninklijke Bibliotheek.

www.kb.nl

MUSEA

TREKSCHUIT TUSSEN DELFT EN LEIDEN

Terug in de Gouden Eeuw

De schoonheid van de Vliet met haar landerijen, de schipper op de bok en het kabbelende water op de achtergrond. De tijden van de Gouden Eeuw herleven. Op 15 maart 1638 ging de trekschuitdienst van Leiden naar Delft voor het eerst van start. Met de economische voorspoed in de Gouden Eeuw ontstond er behoefte aan gemakkelijke en comfortabele verbindingen tussen de steden. Vervoer per paard of koets was een snelle, maar dure en oncomfortabele verbinding. De trekschuit tussen Delft en Leiden heeft ongeveer 250 jaar bestaan, maar oude tijden herleven. Zie voor route, opstapmogelijkheden, vaartijden en tarieven:

www.trekschuitdelftleiden.nl

Wat is radicalisme?
Wie is radicaal en
wie bepaalt dat?
Neemt het radicalisme
in Nederland
toe, of is vooral
de beeldvorming
rond radicalisme
veranderd?

Deze en andere vragen komen aan bod in ANGRY / Jong en Radicaal: een fotografie- en nieuwe media project over radicalisering onder jongeren. Met jongeren, vóór jongeren.

Vanaf 22 januari 2011 kunt u met uw klas in het onderwerp duiken. Vakoverstijgende educatieve modules voor havo/vwo bij geschiedenis, maatschappijleer en CKV zijn vanaf dan gratis beschikbaar op www.a-n-g-r-y.nl.

Kijk voor meer informatie en opties op www.a-n-g-r-y.nl

ANGRY is een project van het Nederlands Fotomuseum, Paradox en Kosmopolis Rotterdam

ANGRY / JONG EN RADICAAL

Angry is een fotografie- en nieuwe media project over radicalisering onder jongeren. Met jongeren, vóór jongeren.

Sinds 9/11 is radicalisering een hot topic en wordt het vaak in één adem genoemd met terrorisme en geweld. Maar radicaal gedrag komt in alle culturen en segmenten van de samenleving voor en vormt – geboren uit idealisme – vaak ook een drijvende kracht

achter maatschappelijke veranderingen. Vanaf 22 januari 2011 is er op www.a-n-g-r-y.nl gratis vakoverstijgend lesmateriaal over het onderwerp beschikbaar. Havo/vwo klassen volgen vier theoretische lessen die worden afgesloten met de opdracht een foto- of filmreportage te maken. Als deze voor 1 april 2011 worden ge-upload naar www.a-n-g-r-y.nl, dingen ze mee naar deelname aan de tentoonstelling in het Nederlands Fotomuseum, Rotterdam. (Te zien t/m 13 juni 2011)

Het materiaal voor havo/vwo sluit aan op de eindtermen van geschiedenis, maatschappijleer en CKV. Voor meer opties gaat u naar www.a-n-g-r-y.nl waar u de folder met het complete aanbod kunt downloaden.

Informatie: Lotte ten Voorde (educatie@paradox.nl)

www.a-n-g-r-y.nl

RAAD DE HISTOPICTO!

Vraag: over welke gebeurtenis gaat deze foto?

Onder de goede inzenders verloten we een boekenbon van € 20,-. Stuur uw oplossingen voor 1 januari 2011 naar: redactie@vgnkleio.nl onder vermelding van 'oplossing Histopicto Kleio 8'.

Op de foto in Kleio 6 was een Brits verkenningsslachtschip te zien waarmee de marine in

oorlogstijd (1914-1918) uitkeek naar onderzeeërs en vijandelijke vliegtuigen. Helaas was er ook dit keer geen winnaar.

De Haagse Tribune breidt uit!

Er is nu plaats voor meer klassen per dag.
Breng nog dit schooljaar bezoek aan:

DE HAAGSE TRIBUNE

Bekijk het geschiedenisprogramma
'Van republiek tot heden' en schrijf snel in!

www.dehaagsetribune.nl

De Haagse Tribune is een educatief programma
rond het Binnenhof voor het voortgezet onderwijs.

Deelname is gratis!

De Haagse Tribune is een onderdeel van het
Huis voor democratie en rechtsstaat.

SYRIË: SCHURKENSTAAT OF SCHATKAMER VAN HET MIDDEN-OOSTEN? STUDIEREIS VGN NAAR SYRIË VAN 29 APRIL TOT EN MET 8 MEI 2011.

DE VGN ORGANISEERT MET SOPHUS TRAVEL IN DE MEIVAKANTIE VAN 2011 EEN TIENDAAGSE STUDIEREIS NAAR SYRIË.

'Syrië is een zogeheten schurkenstaat, gezwoeren vijand van Israël, vriend van Iran, intrigant in Libanon, maar ook deelnemer aan westerse zijde van de Tweede Golfoorlog (1991). In dit seculiere land is het presidentschap erfelijk, democratie is er ver te zoeken en de persvrijheid is minimaal. De antieke, vroegchristelijke en oude islamitische monumenten getuigen van een rijk verleden. Syrië is het strijdtoneel geweest van de Hittieten en Egyptenaren. Het was een belangrijke provincie binnen het Romeinse en Byzantijnse Rijk, het heeft onder de heerschappij van Aziatische dynastieën gestaan en maakte deel uit van het Osmaanse Rijk. Sinds 1946 is het een onafhankelijke republiek waar naast de Arabische meerderheid tal van groepen wonen, zoals Koerden, Tsjerkessen en Armeniërs. Het is een fascinerend land waar veel te zien is en veel over de te vertellen valt.' Aldus archeoloog, kunstschilder, schrijver, reisleader en Syrië-kenner Theo de Feyter. Een rondreis zal de culturele, natuurlijke en historische schatten laten zien. Ontmoetingen met Syriërs werpen licht op hun turbulente geschiedenis en hun leven van alledag. Kortom, een afwisselend, instructief en prikkelend programma.

PROGRAMMA

Vrijdag 29 april vliegen we in de namiddag met Turkish Airlines via Istanbul naar Damascus (aankomst 01.35 uur). Ontmoeting met de Engelstalige Syrische gids.

ZATERDAG 30 APRIL: Wandeling door de oude binnenstad van Damascus. Bezoek o.a. aan het Nationaal Museum, de Omayyaden Moskee en het Graf van Saladin, de Syrisch-christelijke wijk, de Kerk van Ananias en de Souq al Hamadiyya

ZONDAG 1 MEI: Busrit naar Palmyra, de ruïne-stad in de Syrische woestijn. Wandeling door de Romeinse stad, bezoek aan de Beltempel, de graftombes en het kleine museum. Overnachting in Palmyra.

MAANDAG 2 MEI: Via de opgravingen van Qasr Al Hir Asharqi rijden we naar Deir Ez Zor (200 km.) dat voor Armeniërs een treurige plek is. De plaats verbindt met een lange voetgangersbrug de beide oevers van de Eufraat. Bezoek aan het archeologisch Museum. Overnachting in Deir Ez Zor.

DINSDAG 3 MEI: Via de garnizoensstad Halabia en de woestijnstad Rassafeh rijden we naar Aleppo. Vlak daarvoor bezichtigen we het Kasr Jabar. Overnachting in Aleppo.

WOENSDAG 4 MEI: Bezichtiging van Aleppo met o.a. de kleurrijke bazaar met karavanserais.

's Middags een tocht naar het klooster van St. Simeon de Pilaar-heilige met prachtige vergezichten. Overnachting in Aleppo.

DONDERDAG 5 MEI: Via de oude stadstaat Ebla en Serjella rijden we naar Apamea, een van oorsprong Griekse stad. We bezoeken

de Mudiq-citadel, een plaats waar in de 12e eeuw kruisvaarders gevechten leverden. Overnachting in de oude stad Hamat, bekend om haar 114 houten waterwielen.

VRIJDAG 6 MEI: Via de imposante kruisvaardersburcht Crack des Chevaliers rijden we naar het oude deels christelijke stadje Maalula, pittoresk gevleid tegen de rotswand. Overnachting in Damascus.

ZATERDAG 7 MEI: Dagtocht naar Libanon, waar in Baalbek de imposante Romeinse tempels van Venus, Jupiter en Bacchus bezocht worden. In de namiddag zijn we terug in Damascus voor vrij vertier. Overnachting in Damascus.

ZONDAG 8 MEI: Na een vroeg ontbijt rijden we naar de luchthaven van Damascus voor de terugvlucht via Istanbul naar Nederland, waar we om 16.30 uur aankomen.

VOORBEHOUD

VLUCHTSHEMA TURKISH AIRLINES:

Amsterdam-Istanbul-Damascus: 17.30-22.05/23.35-01.35 u.

Damascus-Istanbul-Amsterdam: 09.55-12.05/13.55-16.30 u.

ONVOORZIENE PRIJSSTIJGINGEN van luchtvaarttarieven, belastingen, toeslagen, etc.

PROGRAMMAWIJZIGINGEN

REISSOM

De reissom bedraagt € 1529,- per persoon (bij deelname van 21 personen).

Niet VGN-leden betalen een toeslag van € 50,-. De eenpersoonskamertoeslag is € 229,-.

Hierbij zijn alle (!) kosten inbegrepen, met uitzondering van de vertrekbelasting uit Syrië.

(ca. € 14,-), persoonlijke uitgaven, reis- en annuleringsverzekering (aanbevolen).

AANMELDING

U kunt zich aanmelden door overmaking van € 100,- per persoon op rekening 128701 ten name van Penningmeester VGN te Stiens onder vermelding van uw adresgegevens en 'reis Syrië'. Inschrijven is mogelijk tot 1 februari 2011, maar het aantal deelnemers is beperkt.

LET OP

Deelnemers mogen geen stempel van Israël in hun paspoort hebben.

INLICHTINGEN

Inlichtingen over deze unieke reis bij Johan Raven, reisleader, 058 - 2574050 of johanraven@hetnet.nl.

Geschiedenis- werkplaats nu ook voor vmbo bovenbouw!

Vraag nu uw beoordelingsexemplaar aan via www.geschiedeniswerkplaats.noordhoff.nl

Nieuw!

**Geschiedenis-
werkplaats vmbo
bovenbouw kgt 3/4**

**GESCHIEDENIS
WERKPLAATS**

Noordhoff Uitgevers werkt voor de docent